

ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ & ΝΟΗΜΑ

Φαίνεται να είναι στην φύση του ανθρώπου να αναζητάει και να αποδίδει νόημα σε αυτά που του συμβαίνουν έξω του αλλά και μέσα του. Αυτό του το χαρακτηριστικό κάνει την ζωή του περισσότερο ενδιαφέρουσα και πολύπλοκη αλλά και περισσότερο περιπετειώδη. Τι θα υπήρχε πράγματι από τον πολιτισμό του αν δεν υπήρχε αυτή του η ανάγκη; Από την άλλη πάλι, το κόστος που πληρώνει ο άνθρωπος ανταποκρινόμενος στην ανάγκη του αυτή, δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητο. Και εννοώ, τις συνέπειες που έχει, όταν η προσπάθειά του να βρει νόημα, αποτυγχάνει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Αναφέρομαι εδώ στις ψυχολογικές και όχι μόνο συνέπειες που συνεπάγεται η αποτυχία επίτευξης ενός «καλοήθους» νοήματος για τον κόσμο του και τον εαυτό του.

Σημαντικό μέρος της διαδικασίας νοηματοδότησης, της σύνδεσης δηλαδή που κάνουμε μεταξύ διάφορων ψυχικών φαινομένων, καθορίζεται από τις λεγόμενες συμβολικές διεργασίες, τον συμβολισμό. Ζούμε σε έναν κόσμο συμβόλων, παράγουμε και χειριζόμαστε σύμβολα και ταυτόχρονα καθοριζόμαστε από αυτά.

Στην παρουσίαση αυτή θα ήθελα να διερευνήσω την σχέση του νοήματος με τον συμβολισμό, ο οποίος κατά την γνώμη μου αποτελεί μια ειδική μορφή απόδοσης νοήματος. Ενός νοήματος, που όπως θα δούμε παρακάτω, ενώ καθορίζει δραστικά το ανθρώπινο βίωμα και συμπεριφορά από την άλλη παραμένει εν πολλοίς μια διαδικασία ασυνείδητη, κατά κανόνα πέρα από το άμεσο πεδίο παρατήρησης του υποκειμένου.

Ορισμοί

Λέγοντας ότι το A είναι σύμβολο του B ή ότι το A συμβολίζει το B εννοούμε ότι το A που συνήθως είναι κάποιο αντικείμενο, λέξη, πρόσωπο κ.λ.π. χρησιμοποιείται στην θέση του B που συνήθως είναι κάποιο άλλο αντικείμενο, έννοια κ.λ.π. το οποίο μπορεί να υποκαθίσταται ή να αντιπροσωπεύεται ή να αναπαρίσταται από το A. Σύμβολα π.χ. μπορεί να είναι ένα σκήπτρο που συμβολίζει την βασιλική εξουσία, μία λέξη που συμβολίζει ένα αντικείμενο ή μια έννοια, ένα σύμπτωμα που συμβολίζει μια υποκείμενη σύγκρουση, ένα σημείο που συμβολίζει μια μαθηματική πράξη ή ένα χημικό στοιχείο κ.λ.π.

Με μια άλλη ορολογία, στο συμβολικό ζεύγος AB το A είναι το σημαίνον και το B είναι το σημαινόμενο.

Ο συμβολισμός μπορεί να θεωρηθεί η ψυχική διεργασία η οποία οδηγεί στην παραγωγή συμβόλων. Το σύμβολο γενικά θεωρείται ότι ενσωματώνει τρεις λειτουργίες: μία επικοινωνιακή γιατί δείχνει κάτι, ενώνει και ορίζει κάτι με κάποιον τρόπο και τέλος προστάζει.

Υπάρχει γενικά μια σύγχυση ανάμεσα στους διάφορους επιστημονικούς κλάδους σε ζητήματα ορολογίας που κάποτε γίνονται ζητήματα ουσίας. Οι λέξεις σύμβολο, σημείο ή σημαίνον, παρότι αποδίδουν περίπου το ίδιο νόημα, μπορεί κάτω από προϋποθέσεις να ορίζονται αρκετά διαφορετικά. Οι γλωσσολόγοι π.χ. συνήθως δεν αποδέχονται ότι υπάρχει μια φυσική, εσωτερική, ασυνείδητη σχέση μεταξύ ενός αντικειμένου και του συμβόλου του (Laplanche-Pontalis 1983). Σύμφωνα με τους Litowitz & Litowitz (1977), η διάκριση που έκανε ο de Saussure μεταξύ γλωσσικού σημείου και συμβόλου και ο στενός ορισμός του συμβόλου από τον Jones (1916), όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν ένας από τους λόγους που είχαν σαν αποτέλεσμα την δημιουργία απόστασης μεταξύ γλωσσολογικών και ψυχαναλυτικών ορισμών. Άλλος ένας λόγος ήταν το ότι η γλωσσολογία, σε αντίθεση με την ψυχανάλυση, παρέμεινε κυρίως στο χώρο του πανεπιστημίου, όπου κυριαρχούσαν συμπεριφορικές και εμπειρικές προσεγγίσεις, κυρίως στις Η.Π.Α., μέχρι την δεκαετία του '50 και την έλευση του Chomsky.

Ακόμη κάτι, που φαίνεται να καθορίζει την ορολογία είναι το πόσο μεταβλητή ή απομακρυσμένη θεωρείται ότι είναι η σχέση του A με το B. Όταν η σχέση αυτή είναι τόσο

σταθερή, ώστε το A να δείχνει την ύπαρξη του B, τότε κάποιοι χρησιμοποιούν την έννοια του σημείου(sign) (Rycoft 1968). Άλλοι πάλι διακρίνουν το σύμβολο από το σημείο με βάση την απόσταση από το B, δηλαδή αν στην σχέση αυτή φαίνεται να υπάρχει κάποια σύνδεση ή η σχέση τους μοιάζει να είναι αυθαίρετη (Litowitz & Litowitz 1977). Για τις ανάγκες αυτής της παρουσίασης θα χρησιμοποιήσω τους όρους αυτούς σαν να είναι συνώνυμοι, εκτός από συγκεκριμένες περιπτώσεις όπου θα χρειασθεί να ορισθούν συγκεκριμένα.

Μία σύντομη αναδρομή

Φυσικά δεν είναι δυνατόν να γίνει μια πλήρης καταγραφή, στα πλαίσια αυτής της παρουσίασης, όλων εκείνων των απόψεων και ιδεών που σχετίζονται με το θέμα. Θα προχωρήσω, για λόγους προσανατολισμού σε μια επιλεκτική παρουσίαση ορισμένων από αυτές, που φαίνεται να παρουσιάζουν ειδικότερο ενδιαφέρον.

Η λέξη «σύμβολο» προέρχεται από το ρήμα συμβάλλω. Θεωρείται ότι αρχικά το σύμβολο ήταν ένα αντικείμενο χωρισμένο στα δύο, που επέτρεπε σε δύο άγνωστα μεταξύ τους άτομα, που είχαν στην κατοχή τους το ένα από τα δύο μισά, να αναγνωρισθούν μεταξύ τους. Το μισό ενός νομίσματος ήταν συνήθως ένα τέτοιο σύμβολο. Οι πόλεις χρησιμοποιούσαν σύμβολα για να πιστοποιούν την αυθεντικότητα των πρεσβευτών τους. Τελικά το σύμβολο κατέληξε στην αρχαιότητα να δηλώνει τις συνθήκες που συνάπτονταν ανάμεσα σε πόλεις- κράτη.

Ο Αριστοτέλης στο έργο του «Περί ερμηνείας» διατύπωσε την άποψη: «ότι φύσει των ονομάτων ουδέν εστί, αλλ' όταν γένηται σύμβολον περί ερμηνείας» (A27-28), ανάλογη με την άποψη που επρόκειτο να επαναδιατυπώσει πολύ μετά ο de Saussure.

Ο Θωμάς Ακινάτης τον 13ο αιώνα θεωρούσε ότι το «σημείο είναι αυτό μέσω του οποίου αποκτάται γνώση για κάτι άλλο».

Σύμφωνα με τον Αμερικανό φιλόσοφο και ιδρυτή της σημειωτικής Charles Sanders Peirce (1931-5, 1958) (1839-1914) το σύμβολο, η εικόνα και η ένδειξη, αποτελούν τις τρεις θεμελιώδεις μορφές σημείων. Κατά την διατύπωσή του, το «σημείο είναι κάτι που αντιπροσωπεύει για κάποιον, κάτι με μια έννοια ή δυνατότητα. Απευθύνεται σε κάποιον, δηλαδή παράγει στον νου αυτού του προσώπου ένα αντίστοιχο σημείο, ίσως ένα πιο εξελιγμένο σημείο. Αυτό το σημείο που δημιουργείται το ονομάζω διερμηνεύον (interpretant) του πρώτου σημείου. Το σημείο αντιπροσωπεύει κάτι, το αντικείμενό του. Αντιπροσωπεύει αυτό το αντικείμενο όχι από όλες τις απόψεις, αλλά σε σχέση με ένα είδος ιδέας, που την έχω ονομάσει μερικές φορές την αιτία (ground) του σημείου».

Για τον Peirce το σημείο έχει μια επικοινωνιακή και διυποκειμενική διάσταση και δεν περιορίζεται μόνο σε γλωσσολογικά φαινόμενα. Η σημειολογία του έχει τριαδική δομή: πραγματικό αντικείμενο- σημείο- ερμηνευτής. Το ίδιο το σημείο απαρτίζεται από τρία μέρη. 1) Από το όχημα του σημείου (sign-vehicle) που αφορά την υλική βάση και τις ποιότητες του σημείου. 2) Το άμεσο αντικείμενο (immediate object) που είναι η ιδέα του σημείου και έχει τις τρεις μορφές που προανέφερα. 3) Το διερμηνεύον (interpretant) που είδαμε παραπάνω και που μπορεί να έχει τριών ειδών αποτελέσματα: συναισθηματικό, ενεργητικό (δράση) ή λογικό (διανοητικό).

Το διερμηνεύον (interpretant) εξαρτάται από την υποκειμενική υποδοχή του σημείου από τον ερμηνευτή. Από την στιγμή που δημιουργείται στον ερμηνευτή, μόλις ληφθεί το σημείο, αποκτάει ιδιότητες σημείου το ίδιο, που με την σειρά του μπορεί να βάλει σε κίνηση άλλες διεργασίες σημασιοδότησης. Η διεργασία αυτή, που ο Peirce ονομάζει σημείωση (semiosis) είναι μια δράση ή επίδραση που εμπλέκει την συνεργασία του σημείου, του αντικειμένου του και του διερμηνεύοντος με δεδομένο ότι αυτή η τριπλή σχέση επίδρασης δεν μπορεί να αναλυθεί σε δράση ανάμεσα σε ζεύγη. Το νόημα κυκλοφορεί ανάμεσα στα τρία αυτά στοιχεία. Η ροή του νοήματος καθορίζεται από κάθε προηγούμενη ερμηνευτική πράξη και μεταφράζεται σε επακόλουθες πράξεις σημασιοδότησης.

Κάθε σημείο, επομένως, είναι ένας κανόνας δράσης και συνδέει κατά κάποιο τρόπο σημεία, αντικείμενα και ερμηνευτές με έναν τρόπο που αποδίδει νόημα. Κάθε σημείο βρίσκεται ενσωματωμένο σε μια επικοινωνιακή, διυποκειμενική δομή. Κάθε σκέψη-σημείο μεταφράζεται ή ερμηνεύεται σε μια επόμενη, εκτός του ότι κάθε σκέψη σταματάει απότομα και τελικά με τον θάνατο. Κάθε φαινόμενο της πραγματικότητας είναι ένα σημείο.

Έχει γίνει προσπάθεια να συνδεθούν τα φαινόμενα που συμβαίνουν στην ψυχαναλυτική διαδικασία με την θεωρία του Peirce. Σχετικά βλέπε και Silver (1983), Goetzmann & Schwegler (2004).

Σύμφωνα με τον ιδρυτή της μοντέρνας γλωσσολογίας Ferdinand de Saussure(1916) (1857-1913) και την δομική γλωσσολογία (structural linguistics) η γλώσσα είναι ένα σύστημα. Οι γλώσσες είναι αφαιρέσεις που εμφανίζονται στην πράξη μόνο σαν ομιλία. Η ομιλία συνεχώς εξελίσσεται. Κάποιες γλώσσες αλλάζουν πιο γρήγορα από κάποιες άλλες, για διάφορους λόγους. Αυτές που αλλάζουν πολύ, μπορούν να θεωρηθούν παλαιότερες από την άποψη του συστήματος, ενώ χρονολογικά μπορεί να είναι νεότερες. Για τέτοιους λόγους, ο de Saussure, απέρριψε τον τρόπο έρευνας της γλώσσας του 19ου αιώνα, που στηριζόταν σε μια στατική, τελειωμένη άποψη για την γλώσσα.

Έτσι, διαχώρισε την έννοια της γλώσσας από χωροχρονικές παραμέτρους και από την έννοια της ομιλίας. Η γλώσσα είναι ένα σύστημα, που αποτελείται από αλληλοεξαρτώμενα τμήματα, που λειτουργούν και αποκτούν αξία λόγω της σχέσης τους με το σύνολο. Η σχέση που μπορεί να έχουν τα μέρη με το σύνολο είναι δύο ειδών: είτε συνταγματική (όταν εξετάζεται η σχέση με άλλα μέρη που έχουν ταυτόχρονη εμφάνιση στον λόγο) ή παραδειγματική (όταν εξετάζεται η σχέση με άλλα μέρη που δεν έχουν ταυτόχρονη εμφάνιση στον λόγο).

Το γλωσσικό σημείο για τον de Saussure (Litowitz & Litowitz 1977) συνδέει μια έννοια και μια ακουστική εικόνα. Το όλον είναι το σημείο, η έννοια είναι το σημαίνόμενο και η ακουστική εικόνα το σημαίνον. Το γλωσσικό σημείο είναι πάντα αυθαίρετο, δηλαδή η σχέση του σημαίνοντος και του σημαινόμενου είναι συμβατική. Είναι όμως μία σχετικά σταθερή σχέση. Το σημείο διαφέρει από το σύμβολο στο ότι το δεύτερο δεν είναι ποτέ εντελώς αυθαίρετο, δεδομένου ότι υπάρχει κάποιος φυσικός δεσμός μεταξύ σημαίνοντος – σημαινόμενου.

Οι απόψεις του de Saussure επηρέασαν με κάποιο τρόπο τόσο την Αμερικανική ανθρωπολογική γλωσσολογία όσο και την γλωσσολογία στην Ευρώπη.

Ο ανθρωπολόγος Claude Levi Strauss(1949) χρησιμοποίησε τις ιδέες του de Saussure και τις εισήγαγε στις κοινωνικές επιστήμες. Θεωρούσε ότι η συμβολική τάξη είναι αυτή που δομεί την διαπροσωπική πραγματικότητα και της δίνει νόημα. Κάθε πολιτισμός μπορεί να θεωρηθεί σαν σύνολο συμβολικών συστημάτων, όπου τα κυρίαρχα συστήματα είναι η γλώσσα, οι νόμοι του γάμου, οι οικονομικές σχέσεις, η τέχνη, η επιστήμη και η θρησκεία.

Ο Αμερικανός γλωσσολόγος Noam Chomsky (1928-) γύρω στο 1950 συνέδεσε την γλωσσολογία με την ψυχολογία (ψυχογλωσσολογία) και αναζήτησε το βαθύτερο νόημα στην γλωσσική έκφραση (Litowitz & Litowitz 1977). Η γραμματική, σύμφωνα με τον Chomsky είναι τα διάφορα είδη τυπικών και αφηρημένων κανόνων που μπορούν να εξηγήσουν την γνώση που έχει κάποιος που μιλάει την μητρική του γλώσσα, και μέσα από την οποία παράγει όλες τις σωστές προτάσεις αυτής της γλώσσας. Η σύνταξη (syntax) της γλώσσας είναι η κινητήρια δύναμη της γραμματικής που παράγει τον συνδυασμό του ήχου και του νοήματος. Η βασική μονάδα της γλώσσας είναι η πρόταση. Διέκρινε την επιφανειακή δομή της γλώσσας που είναι η πρόταση όπως εκφράζεται και την βαθύτερη δομή που είναι από το που δημιουργήθηκε η πρόταση, η βασική δομή της γλώσσας. Ανάμεσα στις δύο δομές λειτουργούν οι κανόνες μετασχηματισμού, που μετατρέπουν την αναπαράσταση των στοιχείων αλλά όχι το αρχικό

τους νόημα. Κάτι σαν την ονειρική διεργασία. Η γλωσσολογία έτσι, με τον Chomsky, απέκτησε ένα «ασυνείδητο» επίπεδο, δεδομένου ότι η χρήση αυτών των κανόνων είναι ασυνείδητη και αφού τώρα το νόημα θα έπρεπε να αναζητηθεί σε ένα βαθύτερο επίπεδο. Η εκμάθηση της γλώσσας από το παιδί γίνεται μέσα από την εκμάθηση βασικών κανόνων που στην συνέχεια μπορούν να παράγουν όλη την απέραντη ποικιλία της γλώσσας. Στο ζήτημα αυτό εξάλλου, ο Chomsky απέρριψε την συμπεριφορική εκδοχή της εκμάθησης της γλώσσας.

Άλλοι γλωσσολόγοι, στην συνέχεια, αμφισβήτησαν τον πρωταρχικό ρόλο της σύνταξης και έβαλαν στην θέση της την σημασιολογία (semantics). Ανεξάρτητα πάντως από τις διάφορες επιμέρους αντιθέσεις, ένα ζήτημα που παραμένει κατά τους Litowitz & Litowitz (1977), είναι ότι η γλωσσολογία σήμερα παραμένει χωρίς μία θεωρία κινήτρων. Η έννοια της αυθαιρεσίας του γλωσσικού σημείου και η αφαιρετική αντίληψη της γλώσσας, αφήνει την δυνατότητα στους γλωσσολόγους να παρακάμπτουν ζητήματα που έχουν να κάνουν με τα κίνητρα, το συναίσθημα και την παραγωγή του νοήματος.

Ο Piaget (1962) (Litowitz & Litowitz 1977), ακολουθώντας την άποψη του de Saussure, θεώρησε ότι το σύμβολο βρίσκεται αναπτυξιακά μεταξύ της εικόνας και του σημείου. Η εικόνα είναι αναπτυξιακά πρωιμότερη, ατομική, αποκτάται με την μίμηση και συνδέεται με κοινές ιδιότητες με αυτό στο οποίο αναφέρεται. Το σημείο είναι κοινωνικό και του αποδίδεται νόημα συμβατικά, είναι δηλαδή αυθαίρετο. Ανάμεσά τους, σαν απαραίτητη μετάβαση αναπτυξιακά, βρίσκεται το σύμβολο, που διατηρεί κάποια σχέση με αυτό στο οποίο αναφέρεται. Ο συμβολισμός αναπτύσσεται μετά την 5η αισθητικοκινητική φάση, γύρω στον 2ο χρόνο ζωής περίπου.

Ο Piaget άσκησε κριτική σε αρκετά σημεία στις απόψεις του Freud σχετικά με τον συμβολισμό. Για παράδειγμα, θεωρεί την συμπύκνωση και την μετάθεση διεργασίες αδιαχώριστες, «αφού είναι αδύνατον να συνδυαστούν σε μια εικόνα χαρακτηριστικά από διάφορα αντικείμενα, χωρίς μετάθεση της συναισθηματικής έντασης» και δεν μπορεί να υπάρξει συμπύκνωση χωρίς μετάθεση αφού «η μετάθεση αντιστοιχεί στην αφαίρεση της σκέψης».

Αρχικές ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις για τον συμβολισμό

Ο Freud (1900, 1901, 1916-7, 1937) ασχολήθηκε με τα σύμβολα σε αρκετά σημεία του έργου του, ιδίως στην ερμηνεία των ονείρων και στην συμβολική έκφραση των συμπτωμάτων. Ήδη από τις Μελέτες στην Υστερία υπάρχουν νύξεις σχετικά με συμβολισμό. Τον όρο Symbolik τον χρησιμοποίησε για πρώτη φορά σε μια προσθήκη του 1914, που έκανε στο έργο του Ερμηνευτική των ονείρων.

Σε αυτή την φάση της εξέλιξης της ψυχανάλυσης όπου μια από τις κυρίαρχες κλινικές υποθέσεις ήταν αυτή του αρχαιολόγου που ψάχνει έναν χαμένο πολιτισμό (Freud 1929, 1937a) ήταν αναμενόμενο η έννοια του συμβολισμού και του νοήματος που κρύβει, να είναι σχετικά στενή. Αυτό που ενδιέφερε κυρίως ήταν η αποκωδικοποίηση του λανθάνοντος νοήματος πίσω από το εμφανές περιεχόμενο του ονείρου ή του συμπτώματος.

Η άποψη του Freud σχετικά με τα σύμβολα θα μπορούσε να συνοψισθεί ως εξής (Laplanche-Pontalis 1983):

- 1) Τα σύμβολα αποτελούν τα «βουβά» στοιχεία του ονείρου για τα οποία ο ονειρευόμενος δεν έχει συνειρμούς, κάτι που δεν οφείλεται στην αντίσταση αλλά στην φύση της συμβολικής έκφρασης.
- 2) Τα σύμβολα βρίσκονται σε σταθερή σχέση με αυτό ή αυτά που συμβολίζουν, δηλαδή η σχέση εμφανούς-λανθάνοντος στοιχείου είναι σταθερή, κάτι που επιβεβαιώνεται κατά την γνώμη του στα όνειρα, στα συμπτώματα, στους μύθους, στην θρησκεία, στα παραμύθια

κ.λ.π. Αυτό ισχύει για διαφορετικά άτομα, πολιτισμούς ή εποχές.

3)Τα σύμβολα καθορίζονται στην παραπάνω σχέση με το αντικείμενο που συμβολίζουν από την αναλογία στην μορφή, στο μέγεθος κ.λ.π. αλλά και από την νύξη (allusion) ως προς την ομοιότητα ή την αντίθεση.

4)Τα σύμβολα μπορεί να είναι πολλά αλλά τα αντικείμενα που συμβολίζονται είναι περιορισμένα σε αριθμό και συνήθως περιορίζονται στο σώμα, στους γονείς και στους συγγενείς εξ αίματος, στην γέννηση, στον θάνατο, στην γύμνια και κυρίως στην σεξουαλικότητα(όργανα και πράξη).

5)Τα σύμβολα έχουν νόημα που διαφεύγει της συνείδησης και η ασυνείδητη φύση τους δεν μπορεί να εξηγηθεί από την ονειρική διεργασία. Τα σύμβολα φτιάχνονται μια για πάντα και είναι διαθέσιμα προς χρήση ανεξάρτητα από το άτομο, την γλώσσα ή τον πολιτισμό.

Η ερμηνεία των ονείρων, επομένως κατά τον Freud, στηρίζεται αφενός στην ερμηνεία των συνειρμών και αφετέρου στην ανεξάρτητη ερμηνεία των συμβόλων. Τα σύμβολα θεωρήθηκαν αποτέλεσμα φυλογενετικής κληρονομικότητας και ο συμβολισμός ένας «αρχαίος αλλά απαρχαιωμένος τρόπος έκφρασης», με την έννοια ότι είναι το κατάλοιπο και η ένδειξη ότι κάποτε στο παρελθόν του ανθρώπου υπήρχε στενή σχέση μεταξύ του συμβόλου και του αντικειμένου που συμβολίζει.

Ο Ferenczi (1913) υποστήριξε ότι ο ψυχολογικός μηχανισμός που συνδέεται με τον συμβολισμό είναι η ταύτιση Μέσα από αυτήν το βρέφος ξεκινάει μια προσπάθεια να ξαναανακαλύψει σε κάθε αντικείμενο τα όργανά του και τις λειτουργίες τους.

Επειδή ο συμβολισμός με μια ευρεία έννοια θα μπορούσε να περιλαμβάνει κάθε μορφή έμμεσης αναπαράστασης, θεωρήθηκε ότι χρειάζεται να οριοθετηθεί. Σύμφωνα με τον Jones(1916) «εάν η λέξη συμβολισμός ληφθεί με την ευρύτερη έννοια, τότε το υποκείμενο μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπεριέχει σχεδόν όλη την ανάπτυξη του πολιτισμού. Γιατί τι άλλο είναι αυτός από μια ατελείωτη σειρά εξελικτικών υποκαταστάσεων, μια ατελείωτη αντικατάσταση μιας ιδέας, ενδιαφέροντος, ικανότητας ή τάσης με κάτι άλλο;»

Με μια πιο στενή ψυχαναλυτική έννοια επομένως, οι Rank και Sachs(1913), ο Ferenczi(1913) και ο Jones(1916) υποστήριξαν ότι «πραγματικά» σύμβολα είναι μόνο εκείνα, στα οποία το ένα μέρος του ζεύγους σύμβολο-σημαινόμενο, βρίσκεται απωθημένο στο ασυνείδητο. Αυτός είναι και ο λόγος, σύμφωνα με τον Jones, που η ερμηνεία του «πραγματικού» συμβολισμού συναντάει συνήθως αντίσταση. «Πραγματικά» σύμβολα αποτελούν οι ονειρικές εικόνες και τα συμπτώματα και είναι ιδιωτικές κατασκευές. Αντίθετα τα παγκόσμια σύμβολα είναι εξαίρεση και εξηγούνται με βάση «τα κοινά αιώνια και βασικά ενδιαφέροντα της ανθρωπότητας».

Η βάση του συμβολισμού, κατά τον Jones, βρίσκεται στο χαρακτηριστικό του πρωτόγονου παιδικού νου να ταυτίζει και να συγχωνεύει, να προσέχει τις ομοιότητες και όχι τις διαφορές, να προσεγγίζει τα πράγματα με βάση το ενδιαφέρον που έχει για αυτά. Η αρχή της ηδονής είναι η κύρια αιτία που συνδέει δύο αρκετά διαφορετικά πράγματα μεταξύ τους στην βάση μιας ομοιότητας, η οποία αποκτάει σημασία επειδή προκαλεί ευχαρίστηση ή ενδιαφέρον ή ακόμη και πόνο. Η αρχή της πραγματικότητας, είναι η άλλη αιτία, που συντελεί στο να προσεγγίζεται μια καινούργια εμπειρία με βάση τις ομοιότητες που έχει αυτή με άλλες παλαιότερες, έτσι ώστε να μπορέσει να αφομοιωθεί πιο εύκολα. Η τάση αυτή του παιδικού ή του πρωτόγονου νου, η «ταυτότητα στις διαφορές», βοηθάει στην προσαρμογή και είναι αυτή που λειτουργεί πίσω από την γενίκευση, την επιστημονική ανακάλυψη κ.λ.π.

Η αιτία όμως του «πραγματικού» συμβολισμού είναι η ενδοψυχική σύγκρουση. Κάποιες ιδέες απωθούνται στο ασυνείδητο, ενώ κάποιες άλλες που συνδέονται με τις πρώτες παραμένουν συνειδητές και γίνονται τα σύμβολά τους. Ο συμβολισμός είναι μια διαδικασία ασυνείδητη και προκύπτει σαν αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης όπως συμβαίνει με τα συμπτώματα, δηλαδή είναι ένας συμβιβαστικός σχηματισμός (compromise formation). Αυτό αποδεικνύεται εκτός των άλλων και από τις διάφορες γλωσσικές συνδέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στο

σύμβολο και το αντικείμενο που συμβολίζεται. Η απώθηση της σεξουαλικότητας εξηγεί και την υπεροχή σε αριθμό των συμβόλων με σεξουαλικό νόημα, αυτών που αναπαριστούν το ανδρικό γεννητικό όργανο όντας σε πολύ μεγάλη αναλογία. «Μόνο αυτό που απωθείται, συμβολοποιείται, μόνο αυτό που απωθείται χρειάζεται να συμβολοποιηθεί».

Μεταξύ μετουσίωσης και συμβολισμού ισχύει ότι: «Τα σύμβολα προκύπτουν, όταν το συναίσθημα που επενδύει την υπό συμβολισμό ιδέα ... δεν έχει τροποποιηθεί ως προς την ποιότητά του έτσι ώστε να μετουσιωθεί». Ο συμβολισμός επομένως είναι μια εναλλακτική λύση της μετουσίωσης κατά τον Jones.

Σε αρκετά σημεία όμως, η κλασική θεωρία συμβολισμού του Freud και του Jones αμφισβητήθηκε στην συνέχεια. Ας δούμε λοιπόν αυτά τα ζητήματα.

Νεώτερες απόψεις για τον συμβολισμό

1) Η κλαϊνική συμβολή

Η Klein (1923, 1929, 1930), έκανε την κλινική παρατήρηση, ότι η δημιουργία συμβόλων βοηθάει το παιδί να χειριστεί αποτελεσματικότερα το άγχος του. Μέσα από τα σύμβολα, καταφέρνει να απομακρυνθεί από τα πρωταρχικά αντικείμενα στα οποία έχει προβάλλει την επιθετικότητά του και των οποίων την εκδίκηση φοβάται. Ακόμη, μέσα από τα σύμβολα, ξαναδημιουργεί και επανορθώνει τα αντικείμενα αγάπης που αισθάνεται ότι έχει καταστρέψει με την επιθετικότητά του. Η διαδικασία αυτή οδηγεί σε όλο και περισσότερες, νέες συμβολικές εξισώσεις. Αυτό αποτελεί την βάση του ενδιαφέροντος για νέα αντικείμενα αλλά και την βάση του συμβολισμού.

Για την Klein, σε αντίθεση με τον Jones, ο συμβολισμός αποτελεί τόσο την βάση της μετουσίωσης όσο και της φαντασίας, ενώ παίζει και σημαντικό ρόλο στην σχέση του υποκειμένου με τον έξω κόσμο και την πραγματικότητα.

Ο συμβολισμός κατά τον Rodrigue (1956) παίζει καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του Εγώ και καθορίζεται από την ποιότητα της σχέσης του βρέφους με την μητέρα του. Πιο συγκεκριμένα, εξαρτάται από την ποσότητα του άγχους που καλείται να επεξεργαστεί το παιδί: εάν είναι μέτρια ευνοεί τον συμβολισμό, εάν είναι μεγάλη προκαλεί αναστολή της νοητικής ανάπτυξης. Η δημιουργία νοήματος προϋποθέτει μία σχέση ανάμεσα σε ξεχωριστές οντότητες και όχι μια συγχώνευσή τους. Η προβολή δεν αρκεί για να μετατρέψει ένα αντικείμενο σε σύμβολο, αλλά εξαρτάται και από την φύση της προβολής. Το παιχνίδι χρειάζεται να γίνει μια συνδημιουργία της πραγματικότητας και της φαντασίας. Όταν η προβλητική ταύτιση είναι έντονη τότε ο συμβολισμός αποτυγχάνει. Αντίθετα, στην περίπτωση που ο συμβολισμός επιτευχθεί, τότε μπορεί να υπάρξει σκέψη για το αντικείμενο που συμβολοποιείται, χωρίς να χρειάζεται να υπάρχει απλώς αντίδραση προς αυτό.

Η Segal (1957, 1978), πάντα μέσα στα πλαίσια μιας κλαϊνικής μεταψυχολογίας, διέκρινε την διαφορά στον σχηματισμό των συμβόλων ανάλογα με το αν αυτός συμβαίνει μέσα στα πλαίσια λειτουργίας της παρανοειδούς-σχιζοειδούς θέσης ή της καταθλιπτικής θέσης. Στην πρώτη περίπτωση, επειδή κυρίαρχος ψυχολογικός μηχανισμός είναι η προβλητική ταύτιση ένα μέρος του Εγώ προβάλλεται στο αντικείμενο με αποτέλεσμα η διάκριση από το αντικείμενο να μην είναι επαρκής και να συγχέεται ο εαυτός με το αντικείμενο. Σαν συνέπεια των παραπάνω είναι η δημιουργία συμβόλων που δεν είναι σαφώς διαχωρισμένα και διακριτά από το αντικείμενο που συμβολίζουν και το υποκείμενο συγχέει το σύμβολο με το σημαινόμενο. Σύμφωνα με την Segal ένα τέτοιο σύμβολο δεν είναι ένα πραγματικό σύμβολο αλλά αυτό που ονομάζει συμβολική εξίσωση (symbolic equation). Μία τέτοια διεργασία σε μια ακραία μορφή συμβαίνει στην περίπτωση της συμπαγούς σκέψης (concrete thinking) των σχιζοφρενικών, όπου οι λέξεις γίνονται αισθητές σαν αντικείμενα ή πράξεις.

Αντίθετα, στην δεύτερη περίπτωση της καταθλιπτικής θέσης, το αντικείμενο διακρίνεται σαν

ξεχωριστό από τον εαυτό, σαν αποτέλεσμα της διεργασίας του πένθους. Το σύμβολο εγκαθίσταται στον εσωτερικό κόσμο, αναγνωρίζεται δηλαδή περισσότερο σαν κάτι εσωτερικό και δεν συγχέεται με το αντικείμενο που αναπαριστάνει. Αναπαριστάνει το αντικείμενο, αλλά δεν εξισώνεται με αυτό (Segal 1978). Κάθε πτυχή του αντικειμένου, κάθε κατάσταση που χρειάζεται να εγκαταλειφθεί στην διεργασία της ανάπτυξης, δημιουργεί σύμβολα. Ένα τέτοιο αφομοιωμένο αντικείμενο, γίνεται ένα σύμβολο μέσα στο Εγώ και αναλαμβάνει λειτουργίες του Εγώ (Segal 1950).

Μέσα από την συμβολική εξίσωση (Segal 1978) το υποκείμενο αρνείται την διαφορετικότητα και το ξεχωριστό του αντικειμένου. Το σύμβολο, αντίθετα, χρησιμεύει στο ξεπέραςμα μιας αποδεκτής απώλειας. Σε καταστάσεις παλινδρόμησης όμως, ακόμη και σε μη ψυχωσικά άτομα, ο συμβολισμός μπορεί να πάρει συμπαγείς μορφές.

Τα σύμβολα μπορούν να προβάλλονται στον έξω κόσμο και τότε του δίνουν συμβολικό νόημα. Η μετουσίωση είναι το αποτέλεσμα μιας τέτοιας διεργασίας.

Η εσωτερική επικοινωνία επίσης καθορίζεται από την καταθλιπτική θέση και την ανάπτυξη του συμβολισμού. Σύμφωνα πάντα με την Segal, η επικοινωνία με το ασυνείδητο γίνεται μέσα από συμβολικό τρόπο. Ακόμη, μέσα από αυτόν, γίνεται εφικτή η διαπραγμάτευση του άγχους προηγούμενων φάσεων, με αποτέλεσμα τον εμπλουτισμό και την οργάνωση του Εγώ. Η Segal θεωρεί ότι η πορεία προς την καταθλιπτική θέση και την συμβολοποίηση καθορίζεται από την τύχη της προβλητικής ταύτισης και του ναρκισσισμού.

Θα μπορούσαμε μάλλον να πούμε ότι είναι άλλο το νόημα που προκύπτει όταν υπάρχει επαρκής διαφοροποίηση και άλλο όταν υπάρχει τάση συγχώνευσης.

2) Άλλες απόψεις για τον συμβολισμό

Σύντομα, έγινε αντιληπτό ότι ο συμβολισμός και οι συμβολικές διεργασίες αποτελούν μάλλον αναπτυξιακό επίτευγμα παρά έναν «απαρχειωμένο τρόπο έκφρασης». Ο συμβολισμός από ένα, κατά βάση, περιθωριακό ψυχικό φαινόμενο, έφτασε να θεωρείται μια γενικότερη τάση ή ικανότητα του ανθρώπινου νου (Kubie 1953, Rycroft 1956).

Η θέση ότι με κάποιον τρόπο κληρονομείται δεν ήταν δυνατόν να στηριχθεί. Επίσης αμφισβητήθηκε και η θέση ότι είναι αποκλειστικά η «γλώσσα του ασυνείδητου». Έτσι, είδη συμβολικής λειτουργίας κατά τον Kubie (1953) θεωρήθηκαν ότι αποτελούν: 1) η δημιουργία αφαιρέσεων και εννοιών από τις εμπειρίες, που περιλαμβάνει ουσιαστικά όλες τις ανώτερες συνειδητές ψυχολογικές λειτουργίες, 2) τα σχήματα λόγου, οι μεταφορές, οι ιδιωματοισμοί, η ποίηση, οι αισχρολογίες, τα λογοπαίγνια, τα αστεία τοποθετημένα σε προσυνειδητό επίπεδο και 3) η ειδικότερη μορφή συμβολισμού όπου το σύμβολο αναπαριστά μια ασυνείδητη λανθάνουσα ιδέα. Κατά τον Kubie (1953) εάν το ασυνείδητο χρειάζεται να αναπαρασταθεί, αυτό θα γίνει με κάποιο είδος συμβόλου. (Αυτό θυμίζει τον Lacan που θεωρούσε ότι το ασυνείδητο είναι δομημένο σαν γλώσσα αλλά και την Segal.) Ακόμη θεωρούσε ότι υπάρχει μια συνέχεια της συμβολοποίησης σε συνειδητό, προσυνειδητό και ασυνείδητο επίπεδο. Κάθε άμεση και έμμεση αναπαράσταση επομένως εμπεριέχει συνδηλώσεις από τα τρία αυτά επίπεδα και επομένως μπορεί να είναι σε διαφορετικό κάθε φορά βαθμό, κυριολεκτική, αλληγορική ή «συμβολική» με την στενή ψυχαναλυτική έννοια. Κάθε σύμβολο, κατά την γνώμη του, είναι μία χορδή με την δυνατότητα τουλάχιστον εννέα αρμονικών.

Ο συμβολισμός κάνει χρήση όλων των μηχανισμών των πρωτογενών διεργασιών (συμπύκνωση, μετάθεση, αντικατάσταση κ.λ.π.) παρότι μπορεί αυτό να συμβαίνει σε συνειδητό, προσυνειδητό ή ασυνείδητο επίπεδο (Kubie 1953).

Επειδή κάθε εμπειρία και κάθε επεξεργασία της στην αρχή της ζωής εμπλέκει το σώμα και τις λειτουργίες του, αυτό έχει σαν αποτέλεσμα ότι τα σύμβολα έχουν πάντα μια αναφορά στο σώμα, στον εαυτό. Από την άλλη, επειδή κάθε καινούργια γνώση για το περιβάλλον και τα αντικείμενά του χρειάζεται να συνδεθεί με κάποιο τρόπο με το σώμα, αυτό οδηγεί στην θεώρηση των συμβόλων σαν γέφυρες μεταξύ του μέσα και του έξω, του εαυτού και του μη-εαυτού. Μέσα από τα σύμβολα διεκπεραιώνονται διεργασίες εσωτερίκευσης, εξωτερίκευσης, ενδοβολής και σωματοποίησης. Η διαδικασία αυτή θεωρείται ότι αρχικά είναι συνειδητή και φαίνεται από την τάση των παιδιών να ανθρωπομορφοποιούν το περιβάλλον τους, ενώ αργότερα αυτή η σχέση γίνεται ασυνείδητη και τα αποτελέσματά της εμφανίζονται στον συμβολισμό των ονείρων, στις υπναγωγικές ονειροπολήσεις, στις παραληρητικές καταστάσεις, στην τέχνη και στην λογοτεχνία και στην δημιουργία συμπτωμάτων στην νεύρωση και στην ψύχωση(Kubie 1953).

Ο Rodrigue (1956) αμφισβήτησε αρκετά σημεία της Φροϋδικής θεωρίας για τα σύμβολα. Τα σύμβολα, κατά την γνώμη του, δεν είναι περισσότερο «βουβά» ή ασυνείδητα στοιχεία του ονείρου από ότι τα άλλα ονειρικά στοιχεία, όπως έλεγε ο Freud αλλά η άποψη αυτή είχε μάλλον σχέση με την τεχνική ερμηνείας των ονείρων που εφάρμοζε ο Freud. Ακόμη αμφισβήτησε την σταθερότητα των συμβόλων και την αρχαιότητά τους. Παρατήρησε ότι αρκετά σύμβολα άλλαξαν ερμηνεία ανάλογα με τις τρέχουσες τάσεις στην ψυχανάλυση. Θεώρησε λοιπόν ότι τα σύμβολα δεν είναι σταθερές, αλλά πλαστικές κατασκευές, ικανές να μεταφέρουν πολλαπλές σημασίες. Η ερμηνεία τους εξαρτάται από τον βαθμό κατανόησης της εκάστοτε ασυνείδητης φαντασίας. Το όνειρο, επομένως, είναι μια συμβολική κατασκευή και όχι ένα μίγμα συμβολικών και μη συμβολικών στοιχείων.

Ο Rycroft(1956) θεώρησε ότι ο μηχανισμός του συμβολισμού συνίσταται στην μετάθεση της επένδυσης από ένα αντικείμενο ή λειτουργία πρωτογενούς ενστικτικού ενδιαφέροντος σε ένα αντικείμενο μικρότερου ενστικτικού ενδιαφέροντος. Στην μετάθεση αυτή, αυτό που έχει σημασία είναι η λειτουργία του αντικειμένου και όχι τόσο το ίδιο το αντικείμενο.

Έτσι ένα σύμβολο μπορεί:1) να μοιάζει με το αρχικό αντικείμενο ως προς την εμφάνιση, την λειτουργία ή την ικανότητα να προκαλεί ένα συναίσθημα ή 2) να είναι μέρος του αρχικού αντικειμένου ή 3) να συνδέεται με αυτό χωρικά ή χρονικά. Αυτά τα τρία είδη σχέσης συμβόλου- συμβολιζόμενου αντιστοιχούν σε τρία είδη σχημάτων του λόγου δηλαδή στην παρομοίωση (simile), την συνεκδοχή (synecdoche) και την μετωνυμία (metonymy) (Rycroft1956).

Το σύμβολο φέρει μέρος από το συναισθηματικό φορτίο του αντικειμένου που αντιπροσωπεύει.

Η διαδικασία της μετάθεσης, που περιγράφηκε παραπάνω, μπορεί να συμβαίνει απεριόριστα, με μία φυγόκεντρη διεύθυνση. Η αντίθετη κεντρομόλος διεύθυνση αποσυμβολοποίησης μπορεί να συμβαίνει στην νεύρωση, σε εγκεφαλική βλάβη, στον ύπνο ή στην κούραση και είναι η παλινδρόμηση. Στην τελευταία περίπτωση, της κούρασης, όπου σκέψεις αρχίζουν να μετατρέπονται σε οπτικές εικόνες, βασίζεται το φαινόμενο του λειτουργικού συμβολισμού του Silberer.

Ένα αντικείμενο ή δραστηριότητα πρωτογενούς ενστικτικού ενδιαφέροντος μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν σύμβολο, π.χ. ένα πέος μπορεί να συμβολίζει το στήθος ή ένα κεφάλι το πέος.

Ο μηχανισμός της συμβολοποίησης προϋποθέτει κάποιο βαθμό ανάπτυξης του Εγώ, στο βαθμό που το αντικείμενο που πρόκειται να χρησιμοποιηθεί σαν σύμβολο, χρειάζεται να μπορεί να γίνει καταρχήν αντιληπτό.

Η παγκοσμιότητα των συμβόλων εξηγείται με βάση την παγκοσμιότητα των βασικών και αιώνιων ενδιαφερόντων των ανθρώπων ή τις κοινές επιθυμίες και συναισθήματα κ.λ.π.(Rycroft1956, Rodrigue 1956).

Από την στιγμή που θα δημιουργηθεί ένα σύμβολο, σύμφωνα με τον Rycroft(1956), μπορεί να μπει στην υπηρεσία της πρωτογενούς ή της δευτερογενούς διεργασίας. Στην πρώτη περίπτωση, το σύμβολο χρησιμοποιείται με τον ίδιο τρόπο που θα χρησιμοποιούνταν και το αντικείμενο που συμβολίζει. Παράδειγμα τέτοιας χρήσης, σύμφωνα με τον Rycroft, είναι το είδος του ονείρου που χρειάζεται μόνο συμβολική ερμηνεία του εμφανούς περιεχομένου του, έτσι ώστε να γίνει εμφανής η υποκείμενη επιθυμία. Στην περίπτωση της χρήσης του συμβόλου από την δευτερογενή διεργασία, το σύμβολο διατηρεί την σχέση του με τον έξω κόσμο και συμβάλλει στην επέκταση των ενδιαφερόντων και των ικανοποιήσεων στον έξω κόσμο, με την ανακάλυψη καινούργιων αντικειμένων και δραστηριοτήτων ικανοποίησης όλο και περισσότερο απομακρυσμένων από τα αρχικά ενστικτικά ενδιαφέροντα.

Ένα αντικείμενο μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν σύμβολο από την δευτερογενή διεργασία μόνο εάν μπορεί να παρέχει πραγματική ικανοποίηση, επομένως εάν δεν υπάρχει τάση διαστρέβλωσης του συμβόλου και άρνησης της πραγματικής του φύσης. Το διάβασμα π.χ. μπορεί να συμβολίζει την στοματική δραστηριότητα και να γίνει μία μετουσίωση, επειδή μπορεί να υπάρξει πραγματική ευχαρίστηση από το διάβασμα των βιβλίων(Rycroft1956).

Σύμφωνα με τον W. Baranger(1969), το ονειρικό σύμβολο είναι μια κωδικοποιημένη γλώσσα. Τα σύμβολα και τα όνειρα είναι τρόποι επικοινωνίας. Τόσο η μορφή όσο και το περιεχόμενο των ψυχικών παραγωγών συμβάλλουν στην κατασκευή του νοήματος (στο Vinocur-Fischbein 2005).

3)Η Λακανική συμβολή

Ο Lacan στηρίχθηκε στην γλωσσολογία του de Saussure και την δομική ανθρωπολογία του Levi Strauss και έδωσε έμφαση στην λεκτική διάσταση της ανθρώπινης εμπειρίας. Η Συμβολική τάξη είναι τα φαινόμενα που είναι δομημένα σαν γλώσσα. Η αποτελεσματικότητα ακριβώς της θεραπείας οφείλεται στην δύναμη της λέξης. Το κυρίαρχο ζήτημα, σύμφωνα με τον Lacan δεν είναι τόσο η ανακάλυψη του νοήματος στην σχέση συμβόλου-σημαινόμενου αλλά η δομή του συμβολικού συστήματος. Η σχέση συμβόλου-σημαινόμενου είναι δευτερεύουσας σημασίας, δεν είναι απαραίτητα σταθερή και επηρεάζεται από το Φανταστικό.

Ο Lacan συνέκρινε το ασυνείδητο με την γλώσσα και εφάρμοσε μια μέθοδο που είχε εφαρμογή στην γλωσσολογία. Θεώρησε ότι ο άνθρωπος τοποθετείται μέσα σε μια προκαθορισμένη τάξη που είναι συμβολική στην φύση της. Αυτή η Συμβολική τάξη μέσα στην οποία αναπτύσσεται το υποκείμενο, είναι μια δομή, της οποίας τα στοιχεία λειτουργούν σαν σημαίνοντα(signifier). Αυτή στηρίζεται στον Νόμο, δηλαδή στον συμβολικό πατέρα ή το-όνομα-του-πατέρα που είναι η εσωτερικευμένη δομή που διατηρεί τον νόμο(Laplanche-Pontalis 1983). Στον Lacan όμως θα επανέλθω παρακάτω.

Ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις για το νόημα

Παρότι είναι προφανές ότι όλες οι παραπάνω αναφορές σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τον τρόπο που η ανθρώπινη εμπειρία αποκτάει νόημα, στο σημείο αυτό θα ήθελα να αναφερθώ ειδικότερα σε κάποιες προσεγγίσεις που κατά την γνώμη μου επηρέασαν την σκέψη των μεταγενέστερων και καθόρισαν επιπλέον κρίσιμα την κυρίαρχη κλινική υπόθεση, έτσι ώστε θα μπορούσαμε να τις θεωρήσουμε κατά κάποιο τρόπο θεωρίες ή μεταψυχολογίες του νοήματος. Αναφέρομαι εδώ στο έργο του Winnicott και κυρίως του Bion. Είναι ενδιαφέρον άλλωστε ότι στο έργο τους υπάρχουν με κάποιο τρόπο πολλά σημεία σύγκλισης σχετικά με το ζήτημα που εξετάζουμε, παρά τις όποιες άλλες διαφορές τους.

Νομίζω ότι στην διαμόρφωση αυτών των θεωριών συνέβαλαν διάφορες διαπιστώσεις. Μερικές από αυτές που έπαιξαν ρόλο είναι: η αναγνώριση της αντιμεταβίβασης όχι μόνο σαν άμυνα αλλά και σαν εργαλείο κατανόησης, η αναγνώριση της δυνατότητας θεραπείας όλο και σοβαρότερων παθολογιών, η όλο και περισσότερη έμφαση σε περισσότερο πρώιμες φάσεις ανάπτυξης για την κατανόηση της παθολογίας, η όλο και περισσότερη έμφαση στην δυαδική σχέση μητέρας παιδιού και η κατανόηση της προβλητικής ταύτισης όχι μόνο σαν άμυνα αλλά και σαν μορφή επικοινωνίας.

Αυτά οδήγησαν στην διαπίστωση ότι στις σοβαρότερες παθολογίες η κυρίαρχη κλινική υπόθεση δεν σχετίζεται τόσο με την ανακάλυψη κάποιου κρυμμένου νοήματος όσο με την εξαρχής απόδοση νοήματος σε μια εμπειρία που κατά κάποιο τρόπο δεν έχει νόημα για το υποκείμενο ή στην τροποποίηση αυτού του νοήματος. Από την αρχαιολογική υπόθεση δηλαδή του Freud περάσαμε σε μια υπόθεση μετάγγισης ή κτισίματος νοήματος από την αρχή. Σχετικό είναι και το ζήτημα του ρόλου της ερμηνείας είτε σαν μετάφραση από έναν κώδικα (όνειρο, σύμπτωμα) σε έναν άλλο κώδικα (γλώσσα), είτε σαν μια διαδικασία κατασκευής (Rosen 1974, Green 1975).

Αλλά ας δούμε κάποια πράγματα πιο συγκεκριμένα.

Ο Winnicott (1967a,b 1971a,b) συνέδεσε τον συμβολισμό με τα μεταβατικά φαινόμενα. Μιλώντας για το μεταβατικό αντικείμενο περιέγραψε πώς το παιδί χρησιμοποιώντας την φαντασία του, μέσα από συμβολικές μετατροπές αποδίδει νόημα σε ένα άψυχο αντικείμενο. Παρόμοια ο δυνητικός χώρος (potential space), ο χώρος που βρίσκεται ανάμεσα στην φαντασία, το όνειρο και τον έξω κόσμο, είναι ο χώρος των συμβόλων, ο χώρος που σχετίζεται με το νόημα του νοήματος. Η απαρχή του βρίσκεται στην αρχή της ζωής, όταν η μητέρα προσαρμόζεται στις ανάγκες του μωρού και προσθέτει την εξωτερική πραγματικότητα σε αυτό που αντιλαμβάνεται το βρέφος.

Η ικανότητα του ατόμου να χρησιμοποιεί σύμβολα καθορίζεται από μεταβατικά φαινόμενα. Η χρήση των συμβόλων είναι ένας τρόπος επαφής με την εσωτερική πραγματικότητα (creative apprehension). Αυτό ξεκινάει από τότε που το μωρό κοιτώντας στα μάτια της μητέρας του και ανακαλύπτοντας εκεί τον εαυτό του, αρχίζει να ανακαλύπτει «νόημα στον κόσμο των ορατών πραγμάτων».

Κατά τον Winnicott το νόημα συνδέεται επίσης με μεταβατικά φαινόμενα, με το παιχνίδι και με την δημιουργική ζωή. Η ζωή αποκτά μια ποιότητα πραγματικότητας όταν υπάρχει επαφή με τον εαυτό, έτσι αποκτάει νόημα. Η απώλεια της δυνατότητας για παιχνίδι, που οφείλεται σε στέρηση (deprivation), συνεπάγεται «απώλεια του νοηματοδοτούντος συμβόλου».

Η ικανότητα σχηματισμού και χρήσης συμβόλων φέρνει νόημα στον κόσμο της κοινής πραγματικότητας. Εάν η εμπειρία πρόκειται να οδηγήσει σε εμπλουτισμό, τότε δεν αρκεί μόνο να υπάρχει αντιστοιχία της εσωτερικής και της εξωτερικής πραγματικότητας. Όπως το μεταβατικό αντικείμενο δίνει χώρο τόσο στην διαφορά όσο και στην ομοιότητα, έτσι και η ανάπτυξη γίνεται μέσα και από την διαφορά.

Λέγοντας νόημα, σύμφωνα με τον Bion (1962,1963,1967) εννοούμε τον τρόπο με τον οποίο συνδέουμε ψυχικά μια εμπειρία με το σύνολο των προϋπαρχόντων αναπαραστάσεων, ο τρόπος δηλαδή που η συγκεκριμένη εμπειρία «αφομοιώνεται» ή «μεταβολίζεται» ψυχολογικά. Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει εκτός από τη γνωσιακή επεξεργασία και μια συναισθηματική επεξεργασία που είναι και η περισσότερο καθοριστική για την τύχη που θα έχει η συγκεκριμένη εμπειρία μέσα μας και η οποία εξαρτάται από την ικανότητα αντοχής στην ματαίωση (frustration). Από αυτήν θα εξαρτηθεί εάν η κάθε εμπειρία θα δημιουργήσει συνδέσεις με το υπόλοιπο ψυχικό περιεχόμενο ή θα παραμείνει κάτι σαν ψυχολογικό «ξένο σώμα» χωρίς συνδέσεις και νόημα διατηρώντας εν τέλει μια τραυματική και παθογενετική δυνατότητα.

Η ικανότητα αυτή επεξεργασίας των εμπειριών για την παραγωγή νοήματος δεν είναι δεδομένη. Εξαρτάται εν πολλοίς από το είδος της σχέσης μητέρας-βρέφους. Το βρέφος καλείται να χειριστεί συναισθηματικές και αντιληπτικές εμπειρίες. Όταν η ένταση των εμπειριών αυτών είναι μεγάλη το βρέφος «εκκενώνει», δηλαδή εξωτερικεύει μέσα από τον μηχανισμό της προβλητικής ταύτισης, αυτό που το ίδιο αδυνατεί να επεξεργαστεί στην μητέρα, η οποία αφού το επεξεργασθεί μέσα από την λειτουργία της μητρικής ονειροπόλησης (*reverie*), το επιστρέφει στο βρέφος επεξεργασμένο και περισσότερο αφομοιώσιμο. Η διαδικασία αυτή αποτελεί την μετατροπή των β-στοιχείων σε α-στοιχεία και αποτελεί την α-λειτουργία, σύμφωνα με την ορολογία του Bion.

Μέσα από αυτή την σχέση, που ο Bion χαρακτήρισε σαν μια σχέση δοχείου-περιεχόμενου (*container-contained*), σταδιακά το βρέφος εσωτερικεύει την δυνατότητα να επεξεργάζεται τις εμπειρίες του και να παράγει από αυτές νόημα. Ταυτόχρονα συντελείται η δημιουργία της α-οθόνης ή διαχωριστικής επιφάνειας (*α-screen* ή *contact barrier*) μερικής διαπερατότητας μεταξύ συνειδητού και ασυνειδητού που διασφαλίζει τον διαχωρισμό μεταξύ συνειδητών και ασυνειδητών περιεχομένων (1962).

Όταν όμως η λειτουργία αυτή αποτυγχάνει τότε η εμπειρία παραμένει μη αφομοιώσιμη και χωρίς νόημα, η ανάγκη για «εκκένωσή» της παραμένει επιτακτική, δεν αναπτύσσεται η ικανότητα επεξεργασίας νοήματος, ο διαχωρισμός μεταξύ συνειδητού και ασυνειδητού παραμένει επισφαλής, εν ολίγοις η εμπειρία γίνεται τραυματική. Αντίστροφα, η ανάπτυξη της ικανότητας για παραγωγή νοήματος από τις εμπειρίες είναι ένας βασικός παράγοντας εμπλουτισμού του ψυχικού περιεχομένου αλλά και σταθερότητας της ψυχικής οικονομίας.

Από μια μετα-Bion θεώρηση, ο Ferro (2002) υποθέτει την ύπαρξη μιας συσκευής, που χρησιμοποιεί τα α-στοιχεία και αποδίδει νόημα στις εμπειρίες. Κάτι σαν τον σκηνοθέτη μιας ταινίας, που ο ρόλος του είναι διαφορετικός από τον εξίσου δημιουργικό ρόλο του κινηματογραφιστή, που με την δουλειά του δημιουργεί σκηνή –σκηνή τα α-στοιχεία. Παρόμοια ο Bollas (1995) υποθέτει έναν «απλό εαυτό», που είναι το υποκείμενο της εμπειρίας μέσα στο όνειρο, και μια οργανωτική διάνοια που δημιουργεί το περιβάλλον του ονείρου και του δίνει νόημα.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εστιάσω σε ορισμένα σημεία και να κάνω κάποιες συνδέσεις που νομίζω ότι επεκτείνουν την κατανόηση της σχέσης του συμβολισμού με το νόημα.

Συμβολισμός και εγγύτητα-απόσταση

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω φαίνεται ότι η συμβολοποίηση καθορίζεται τόσο από την ταύτιση όσο και από την διαφοροποίηση. Περισσότερο αρχαϊκό ή πρωταρχικό φαινόμενο είναι θεωρητικά η ταύτιση, η ανάγκη δηλαδή για συγχώνευση, για προσέγγιση. Η ανάγκη για απόσταση, για διαφοροποίηση είναι η αντίθετη ψυχολογική κίνηση.

Η ποιότητα της διαφοροποίησης, νομίζω, είναι αυτό που θα επιτρέψει την δημιουργία της απαραίτητης απόστασης μεταξύ των πραγμάτων, των εννοιών, της φαντασίας από την πραγματικότητα, την δημιουργία του δυναμικού χώρου κ.λ.π. Οι συμβολικές εξισώσεις μπορούν με αυτήν την έννοια να ειπωθούν ότι είναι «ατελείς» διαφοροποιήσεις. Διαφοροποιήσεις όπου το ζήτημα της εγγύτητας-απόστασης βιώνεται δυσάρεστα, όπου η κίνηση ανάμεσα στα στοιχεία του συμβολικού ζεύγους γίνεται δύσκολα, έχει «παγώσει» κατά κάποιο τρόπο και δεν μπορεί να υπάρξει παιχνίδι με την έννοια του Winnicott. Το «παιχνίδι» αυτό με την απόσταση και την εγγύτητα, ανεξάρτητα από το αν γίνεται σε συνειδητό ή ασυνειδητό επίπεδο κυρίως, καθορίζει και τον τρόπο που θα χρησιμοποιηθούν στην συνέχεια τα σύμβολα που θα προκύψουν, το νόημα δηλαδή που θα προκύψει ανάλογα και με το που βρίσκεται η όλη διαδικασία σε σχέση με την επιθυμία ή την κατανόηση του υποκειμένου. Γιατί, όπως διατύπωσε ο Rycroft (1956), αν και η ματαιώση της επιθυμίας

ενδέχεται να οδηγήσει στην αποδοχή της πραγματικότητας, μόνο η ικανοποίηση της επιθυμίας μπορεί να οδηγήσει στην αγάπη της πραγματικότητας. Η διαδικασία αυτή μέσα από την οποία η ικανότητα να γίνονται αντιληπτά τα αντικείμενα τόσο μέσα από τις ομοιότητές τους με άλλα όσο όμως και μέσα από τις διαφορές τους, αυτό δηλαδή που κάνουμε όταν λέμε ότι το Α μοιάζει με το Β ή ότι το Α είναι σαν το Β είναι συνέπεια των φυσιολογικών συμβολικών διεργασιών. Κάτι που σε μια ακραία μορφή δεν συμβαίνει στην περίπτωση της συμπαγούς σκέψης (concrete thinking) των σχιζοφρενικών, όπου αυτό το «σαν» μοιάζει να μην λειτουργεί ή να μην υπάρχει.

Συμβολισμός, πραγματικότητα και φαντασία

Ο Freud αναφερόταν σε πρωταρχικές φαντασίες (primal phantasy), ο Jung στο «συλλογικό ασυνείδητο», η Klein στην ασυνείδητη φαντασία, ο Bion (1962) στην ονειρική διεργασία σαν ασυνείδητη σκέψη τόσο κατά την διάρκεια του ύπνου όσο και κατά την εγρήγορση. Σήμερα μιλάμε για τον ρόλο ενός εσωτερικού ερμηνευτή ή για την λειτουργία της νοητικοποίησης (mentalisation). Τι όμως εκφράζουν όλες αυτές οι έννοιες, αν όχι έναν τρόπο επεξεργασίας της εμπειρίας, μια προσπάθεια αναπαράστασής της και απόδοσης νοήματος από αυτήν; Δεν είναι μέρος των συμβολικών ικανοτήτων του ανθρώπινου νου;

Αν και η Klein θεωρούσε τον συμβολισμό σαν την βάση της φαντασίας, για άλλους η σχέση της φαντασίας με τον συμβολισμό παραμένει απροσδιόριστη.

Η Milner (1952) πάντως, θεώρησε ότι η έννοια της φαντασίας είναι απαραίτητη στην κατανόηση του συμβολισμού, αφού μόνο στην φαντασία δύο ανόμοια αντικείμενα συγχωνεύονται σε ένα. Κατά την ίδια, άλλες έννοιες που εμπλέκονται στην κατανόηση του συμβολισμού είναι η συγχώνευση, η έκσταση και το πλαίσιο. Είναι απαραίτητο για το παιδί να μην διαφυσωθεί πρόωρα η παραίσθηση (illusion) της συγχώνευσης γιατί αυτό θα οδηγήσει στην αίσθηση του καταστροφικού χάους και όχι σε αυτήν της κοσμικής ευτυχίας. Το φαινόμενο της έκστασης είναι φαινόμενο παλινδρομικό στην ουσία του και παρατηρείται σε θρησκευτικές και καλλιτεχνικές εμπειρίες. Είναι απαραίτητο, σύμφωνα με την άποψή της, προκειμένου να γίνει ένα βήμα μπροστά κατά την αναζήτηση κατάλληλου υποκατάστατου στην διεργασία του συμβολισμού. Η αισθητική εμπειρία, φαινόμενο κατεξοχήν συμβολικό, προϋποθέτει την ικανότητα αντοχής της παροδικής απώλειας της αίσθησης του εαυτού, την παροδική εγκατάλειψη του Εγώ που διακρίνει και ξεχωρίζει αντικειμενικά χωρίς συναισθηματική εμπλοκή. Το πλαίσιο είναι αυτό που διαχωρίζει το μέσα από το έξω και επιτρέπει την πλήρη ανάπτυξη της δημιουργικής παραίσθησης που είναι και η μεταβίβαση. Τα όρια που υπάρχουν ανάμεσα στο υποκείμενο και στα αντικείμενά του δεν είναι σαφή για το παιδί. Αυτά ανακαλύπτονται σταδιακά μέσα από το παιχνίδι και είναι μια απαραίτητη φάση της ανάπτυξης των αντικειμενότροπων σχέσεων. Στην συνέχεια η τέχνη συντελεί στην αίσθηση ότι ο κόσμος δεν είναι παγιωμένος και ότι επιδέχεται αλλαγής. Δημιουργικοί άνθρωποι όπως οι επιστήμονες και οι καλλιτέχνες παράγουν συνεχώς νέα σύμβολα για να κατανοήσουν την πραγματικότητα και έτσι τροποποιούν συνεχώς την αίσθηση της πραγματικότητας για τους άλλους, με το να παρέχουν νέους τρόπους αντίληψης. Αυτό έχει ομοιότητες αλλά και σημαντικές διαφορές από τους παραληρητικούς μηχανισμούς της ψύχωσης.

Ο Kubie (1953) παρόμοια είδε ότι κάθε σύμβολο είναι μια γέφυρα του μέσα με το έξω αφού αναφέρεται ταυτόχρονα τόσο σε έννοιες που προέρχονται από σωματικές ανάγκες και εικόνες όσο και σε παραστάσεις που προέρχονται από τον έξω κόσμο. Αυτή η ιδιότητα του συμβόλου σχετίζεται με την διεργασία απόκτησης γνώσης για τον εαυτό μας και για τον κόσμο. Έτσι κάθε φορά που μιλάμε για τον έξω κόσμο ταυτόχρονα μιλάμε λίγο-πολύ και για τον έσω κόσμο, και αντίστροφα.

Σύμφωνα με τον Rodrigue (1956) το βρέφος γεννιέται με την ικανότητα συμβολοποίησης και αυτός ο συμβολισμός αποτελεί την έκφραση της φαντασίας του. Το αρχέγονο συμβολικό

υλικό αποκτάει νόημα στον βαθμό που αναφέρεται σε εξωτερικά αντικείμενα. Η συμβολική ισοδυναμία είναι έκφραση της πρώτης στοματικής φάσης. Στην φάση αυτή ο βασικός στόχος του βρέφους είναι η ταύτιση με το αντικείμενο και επομένως το βρέφος έχει την τάση να βλέπει μια «μαμά» σε κάθε αντικείμενο. Η ανάγκη για αναπαράσταση προκύπτει όταν το αντικείμενο της επιθυμίας χρειάζεται να αναπαρασταθεί λόγω της απουσίας του.

Ο συμβολισμός, όπως και η φαντασία προϋποθέτουν, κατά την γνώμη μου μια μορφή οργάνωσης, μιας δομής ή ενός εσωτερικού χώρου. Με μια έννοια οι συμβολικές διεργασίες συμβάλλουν στην διεύρυνση κάποιου τέτοιου χώρου, της φαντασίας γενικότερα, ενός χώρου που περιέχει τις επιθυμίες και λειτουργεί σαν προστατευμένο πεδίο όπου μπορούν «πράξεις» να λαμβάνουν χώρα και να αποκτούν νόημα. Από την άλλη, αποτελούν, κατά την γνώμη μου, αναπόφευκτα μέρος της φαντασίας ή διεργασίες της φαντασίας. Δεν θα μπορούσαμε με μια έννοια να παραλληλίσουμε την λειτουργία του συμβολισμού με την λειτουργία της α-οθόνης του Bion, που διαχωρίζει το συνειδητό από το ασυνείδητο; Και πως φανταζόμαστε το ασυνείδητο; Και πόσο δομημένο ή όχι; Πού αρχίζει και που τελειώνει ο κόσμος του συμβολισμού; Οι Goetzmann & Schwegler (2004) προτείνουν σαν πιθανή απαρχή τα ερεθίσματα από το σώμα που στο μεταίχμιακό σύστημα και ειδικότερα στην αμυγδαλή προκαλούν την δημιουργία των συναισθημάτων, που στην συνέχεια προβάλλονται στον εγκεφαλικό φλοιό. Βλ. ακόμη Le Doux J.E. (1996,2000), Whalen(1998). Για άλλους (Mancia 2006), το ασυνείδητο ταυτίζεται με τις μνημονικές λειτουργίες (δηλωτική, μη-δηλωτική μνήμη).

Ο συμβολισμός, σαν έκφραση της γενικότερης οργάνωσης του υποκειμένου, εμπλέκεται στην αντίληψη της πραγματικότητας και την επηρεάζει. Για παράδειγμα, ο αμυντικός, μη συμβολικός χειρισμός του φόβου, που είναι ένα έντονο και δυσάρεστο συναίσθημα από μόνο του, μπορεί να κάνει ανόμοια πράγματα να φαντάζουν ίδια, να μειώνει την διάκριση φαντασίας - πραγματικότητας, να προκαλεί τάση για συμπαγείς τρόπους σκέψης και να εξισώνει σκέψεις και πράξεις. Αντίθετα ο συμβολικός χειρισμός του φόβου μπορεί να βοηθάει στην προσαρμογή στην πραγματικότητα και να συμβάλλει στην επικοινωνία.

Αλλά και το ότι ζούμε σε έναν κόσμο προκαθορισμένο από σύμβολα και κώδικες, καθορίζει την σχέση μας με τους άλλους και με τον κόσμο.

Με βάση αυτά είναι σαφές ότι κάθε άτομο, χρησιμοποιεί με έναν δικό του, προσωπικό τρόπο τις δυνατότητες που του παρέχει ο συμβολισμός για να αποδώσει νόημα στην προσλαμβανόμενη πραγματικότητα.

Συμβολισμός και άμυνα

Είδαμε ότι ο συμβολισμός είναι ένα χαρακτηριστικό του ανθρώπινου νου (Kubie 1953, Rycroft 1956). Κατά τον Kubie (1953) χωρίς την ύπαρξη του συμβολισμού η ανθρώπινη διανοητική ζωή θα περιοριζόταν σε απλές αισθητηριακές εικόνες και μνήμες.

Οι διαταραχές του συμβολισμού συνδέθηκαν από τον ίδιο με την εμφάνιση ψυχοπαθολογίας δεδομένου ότι «σε όλες τις μορφές της ενήλικης ανθρώπινης ψυχοπαθολογίας συμβαίνουν στρεβλώσεις των συμβολικών λειτουργιών, οι οποίες δεν μπορούν να συμβούν στο ανθρώπινο βρέφος προτού ξεκινήσει η συμβολική λειτουργία...η διαταραχή στην συμβολική λειτουργία χαρακτηρίζει την ενήλικη ανθρώπινη ψυχοπαθολογία με έναν παθογνωμονικό τρόπο».

Η ανάπτυξη όμως του συμβολισμού δεν είναι δεδομένη. Απαιτούνται κάποιες προϋποθέσεις όπως είδαμε προηγουμένως. Επιπλέον ο συμβολισμός έχει και μια αμυντική διάσταση. Πως θα ήταν η ζωή μας χωρίς την δυνατότητα να μπορούμε να παίρνουμε απόσταση από την αμεσότητα της εμπειρίας χωρίς όλες αυτές τις διαδοχικές μεταθέσεις που επιτυγχάνουμε μέσα από τον συμβολισμό; Τι όμως επιτυγχάνεται μέσα από τις συμβολικές διεργασίες;

Ο Freud μιλούσε για σύνδεση της ελεύθερης ενέργειας και για την αρχή της πραγματικότητας και την σκέψη που δρα ανασταλτικά στην άμεση δράση. Ο Bion θεωρούσε ότι η σκέψη προκύπτει γιατί υπάρχει η ματαίωση των επιθυμιών. Νομίζω ότι εκτός των άλλων, μια βασική συνέπεια του συμβολισμού σε όρους ψυχικής οικονομίας είναι ότι βοηθάει στο να αντέχουμε, στο να εμπεριέχουμε τις συναισθηματικές φορτίσεις που αναγκαστικά συνεπάγεται η ζωή μας μέσα στον κόσμο που ζούμε. Παρέχει την δυνατότητα να απομακρυνθούμε από τα άμεσα αντικείμενα της επιθυμίας μας και να χρησιμοποιήσουμε άλλα υποκατάστατα, ακόμη και όταν αυτά είναι στην φαντασία μας. (σχετικά βλ. και Segel 1961). Το συγκεκριμένο και άμεσο γίνεται μέσα από την διεργασία του συμβολισμού έμμεσο. Αυτό προσδίδει ελαστικότητα και ελευθερία στην συναισθηματικοποιητική επεξεργασία της εμπειρίας.

Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι ο συμβολισμός λειτουργεί πάντα φυγόκεντρα από το σώμα, τα βασικά ένστικτα και τις βασικές επιθυμίες και αντίθετα από την παλινδρόμηση, όπως παρατηρεί ο Rycroft (1956, 1968).

Αυτή όμως η διάσταση του συμβολισμού σχετίζεται αναπόφευκτα με την απομάκρυνση από την αμεσότητα ικανοποίησης της επιθυμίας. Σύμφωνα και με τον Green(1986) η απόδοση νοήματος συνδέεται με την συμβολοποίηση ενώ η ενστικτική εκτόνωση με αποσυμβολοποίηση.

Η αποτυχία ανάπτυξης συμβολικών λειτουργιών, από την άλλη, σαν άμυνα σε αρχέγονους φόβους και η δημιουργία «συμπαγούς», είναι μια ακραία ανελαστική ψυχολογική στάση, που δεν επιτρέπει τις διανοητικές «μετακινήσεις» που επιτυγχάνονται μέσα από τον συμβολισμό. Ο Rycroft (1956) θεωρούσε ότι ο συμβολισμός μπορεί να βρίσκεται στην υπηρεσία τόσο της νεύρωσης όσο και της ανάπτυξης. Μου φαίνεται ότι αυτό είναι εν μέρει σωστό, αν λάβουμε υπόψιν, όπως θα δούμε παρακάτω, αυτά που συμβαίνουν στην ψύχωση και στον αυτισμό.

Συμβολισμός, τραύμα και περιβάλλον

Από την εποχή που ο Ferenczi(1949), συνέδεσε την διαταραχή στην επικοινωνία μεταξύ παιδιού και ενήλικα με το τραύμα, όλο και πιο συχνά το ψυχικό τραύμα συνδέεται με αδυναμία αναπαράστασης και επεξεργασίας τραυματικών περιεχομένων, με μια αποτυχία των συμβολικών λειτουργιών, με μια αποτυχία στην λειτουργία της νοητικοποίησης (mentalisation).

Σημαντικό ρόλο στην εγκαθίδρυση του τραύματος παίζει ο ρόλος της ανταπόκρισης του περιβάλλοντος. Κάθε τραυματική κατάσταση δεν μετατρέπεται απαραίτητα σε τραύμα. Ο προστατευτικός και διαμεσολαβητικός ρόλος του ανθρώπινου περιβάλλοντος αναγνωρίζεται σαν ο καθοριστικός παράγοντας για το αν μια τραυματική κατάσταση θα εξελιχθεί σε τραύμα (Tuttle 2004). Ακόμη όλο και πιο συχνά αναγνωρίζεται ο τραυματικός ρόλος ακραίων κοινωνικών φαινομένων όπως η βία, η φτώχεια και η πείνα.

Το τραύμα μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι μία εμπειρία που δεν μπόρεσε να συμβολοποιηθεί και επομένως επιστρέφει επαναληπτικά σαν δράση(Kirshner 1994, 2002). Στην περίπτωση αυτή το «έξω» εισβάλλει στο «μέσα» χωρίς διαμεσολάβηση και προκαλεί αυτήν την αποτυχία του συμβολισμού που έχει σαν αποτέλεσμα την αδυναμία να μιληθεί η τραυματική εμπειρία με έναν τρόπο που να μπορεί να συνδέσει το υποκείμενο με τους άλλους μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο που θα έχει νόημα.

Μία σημαντική συνέπεια, ιδίως του πρώιμου τραύματος είναι η αδυναμία να αναπαρασταθεί. Σύμφωνα με τον Green(1997, 2001) και την έννοιά του της «νεκρής μητέρας», αυτό οφείλεται σε μια αναπαράσταση του «αρνητικού», σε «μια αναπαράσταση της απουσίας της αναπαράστασης» και εκφράζεται με την αρνητική ψευδαίσθηση, επίπεδο συναίσθημα και αίσθηση κενού ή σε λιγότερο σοβαρές περιπτώσεις από μια αίσθηση έλλειψης νοήματος. Ο Green επεκτείνει εδώ την άποψη του Winnicott(1971) ότι το μεταβατικό αντικείμενο χάνει

νόημα, όταν η μνήμη της εσωτερικής αναπαράστασης χάνεται, εξαιτίας της απουσίας της μητέρας «πέρα από ένα ορισμένο όριο που μετριέται σε λεπτά, ώρες ή μέρες».

Ένα αποτέλεσμα της αδυναμίας αυτής συμβολισμού είναι οι συνέπειες που έχει στην λειτουργία της μνήμης. Τα τελευταία χρόνια (Westen 1999, Davis 2001), υπάρχει η τάση να γίνεται ένας διαχωρισμός της μνήμης σε δηλωτική (declarative) και μη-δηλωτική (non-declarative). Στην πρώτη περίπτωση, το περιεχόμενο της μνήμης μπορεί να αναπαρασταθεί μέσα από σκέψεις, εικόνες ή λέξεις. Στην δεύτερη περίπτωση, η έκφραση των περιεχομένων της μνήμης γίνεται μέσα από συναισθηματικά φορτισμένα σχήματα συμπεριφοράς, που στην μεταβίβαση παίρνουν την μορφή εκδραματίσεων.

Κλινικά φαινόμενα που θυμίζουν τον καταναγκασμό της επανάληψης του Freud ή τις «αναμνήσεις μέσα από τα συναισθήματα» της Klein (1957).

Στην περίπτωση αυτών των τραυματικών μνημών, φαίνεται ότι αυτές παραμένουν με κάποια έννοια ενεργές, συνδέονται δηλαδή με παραγωγή ψυχοπαθολογίας, ενώ ταυτόχρονα βρίσκονται εκτός νοητικού πλαισίου, χωρίς νόημα, διασχισμένες και εκτός δυνατότητας επεξεργασίας από το υποκείμενο.

Όταν γίνει δυνατό να επιστρέψουν με κάποιο τρόπο οι μνήμες αυτές, συνοδεύονται από έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις φόβου ή θυμού καθώς και από εικόνες τύπου flashbacks και εφιάλτες (Allen 1995). Ο Fonagy(1997) πρότεινε ότι οι τραυματικές μνήμες επιστρέφουν κυρίως μέσα από το αισθητηριακό σύστημα με την μορφή συναισθησιών, μυρωδιών, γεύσεων ή οπτικών εικόνων, αποπλαισιωμένες και χωρίς εμφανές νόημα.

Οι μνήμες αυτές θεωρούνται ασυνείδητες αλλά όχι απωθημένες. Αποδίδονται στην ανωριμότητα της εγκεφαλικής λειτουργίας στην βρεφική ηλικία και σε νευροφυσιολογικούς μηχανισμούς που βρίσκονται σε εξέλιξη τότε. Συγκεκριμένα θεωρείται ότι στον μηχανισμό της μνήμης εμπλέκονται ο ιππόκαμπος και η αμυγδαλή, σχηματισμοί και οι δύο του μεταιχμιακού συστήματος (limbic system) και ο προμετωπιαίος φλοιός. Ο ιππόκαμπος ρυθμίζει την συναισθηματική διεγερσιμότητα (arousal) και η αμυγδαλή είναι το κέντρο του άγχους(Pally 1998, Tuttle 2004). Η λειτουργία του ιπποκάμπου εμφανίζει ανωριμότητα τα δυο πρώτα χρόνια της ζωής σε αντίθεση με αυτήν της αμυγδαλής. Ακόμη, φαίνεται ότι ο ιππόκαμπος μπορεί να ατροφεί κάτω από την επίδραση του stress, ενώ αντίθετα η λειτουργία της αμυγδαλής μπορεί να αυξηθεί, κάτι που μπορεί να συμβάλλει σε διαταραχές της προσοχής και της μνήμης. Ίσως ακόμη, μετά από επίδραση stress στην ενήλικη ζωή και βλάβη στον ιππόκαμπο, υπάρχει η πιθανότητα επιστροφής παιδικών φόβων από την αμυγδαλή(Olds&Cooper 1997, Tuttle 2004). Σε ασθενείς με απώλεια της δηλωτικής μνήμης εξαιτίας αμφοτερόπλευρης βλάβης των κροταφικών λοβών και των ιπποκάμπων που δεν μπορούσαν σαν συνέπεια να θυμηθούν ένα είδος παιχνιδιού, μπορούσαν παρά ταύτα να το ονειρευτούν στην αρχή του ύπνου. Η εμπειρία μπορεί να αποθηκευτεί στην μη- δηλωτική μνήμη και να αναπαρασταθεί συμβολικά στα όνειρα (Stickgold 2000).

Ο Bollas (1987,1992) θεωρεί ότι κατά κάποιο τρόπο οι τραυματικές μνήμες δεν χάνονται εντελώς από την συνείδηση, πρόκειται για μια «όχι άγνωστη σκέψη αλλά για το γνωστό εκτός σκέψης» (not unknown thought but the unthought known). Σύμφωνα με τον ίδιο (Bollas1995), η απώλεια του νοήματος από την ζωντανή εμπειρία έχει βασικό τραυματικό αποτέλεσμα. Αντίθετα, είναι εφικτή η παραγωγή νέου νοήματος πάνω στα γεγονότα του παρελθόντος μέσα από την ανάπτυξη του στοχασμού (reflection).

Κατά τους Fonagy & Target(1996), ασθενείς με σοβαρές διαταραχές προσωπικότητας αναστέλλουν μια νοητική λειτουργία, την στοχαστική λειτουργία (reflective function), με αποτέλεσμα να μην αντιδρούν με ελαστικότητα στην συμπεριφορά των άλλων και να δυσκολεύονται στην αναπαράσταση του εαυτού τους και στην βίωση των συναισθημάτων

τους.

Συμβολισμός και γλώσσα

Ο Freud(1890) συνέδεσε στενά την ψυχαναλυτική θεραπεία με την γλώσσα διατυπώνοντας την άποψη ότι «ψυχική θεραπεία σημαίνει μάλλον θεραπεία που ξεκινάει στον νου, θεραπεία (ψυχικών ή φυσικών διαταραχών) με μέσα που λειτουργούν κυρίως και άμεσα πάνω στον ανθρώπινο νου. Κύρια μεταξύ αυτών των μέσων είναι η χρήση λέξεων». Τον απασχόλησαν ακόμη ζητήματα σχετικά με την εξέλιξη της γλώσσας (Freud 1910). Υπέθεσε ακόμη (1915,1923) ότι οι επενδύσεις των αντικειμένων είναι ασυνείδητες και ότι το προσυνειδητό προκύπτει από αυτές τις παραστάσεις των αντικειμένων (thing- presentation) μετά την επένδυσή τους από τις αντίστοιχες λεκτικές παραστάσεις (word- presentation). Η επένδυση αυτή είναι που δημιουργεί την διαφορά μιας ανώτερης ψυχικής οργάνωσης, της δευτερογενούς διεργασίας που κυριαρχεί στο προσυνειδητό. Οι λεκτικές παραστάσεις είναι υπολείμματα μνήμης, αφού κάποτε ήταν αντιληπτικά ερεθίσματα κυρίως ακουστικά. Η παρεμβολή τους συμβάλλει στην μετατροπή των εσωτερικών σκεπτικών διεργασιών σε αντιληπτικά ερεθίσματα, σε λόγο. Υπάρχει διχογνωμία γύρω από τις απόψεις του Freud σχετικά με τις λεκτικές παραστάσεις, αλλά η συζήτηση των απόψεων αυτών ξεφεύγει από τα πλαίσια αυτής της παρουσίασης (βλ.σχετικά Litowitz & Litowitz 1977).

Σύμφωνα με τον Rycroft (1956), οι λέξεις αποτελούν σύμβολα και αποτελούν μέρος της δευτερογενούς διεργασίας. Προκύπτουν με τον ίδιο μηχανισμό όπως όλα τα άλλα σύμβολα, με την μετάθεση της επένδυσης από την εικόνα του αντικειμένου στην εικόνα της λέξης. Κατά την ανάπτυξη του ατόμου η σύνδεση της λέξης με το αντικείμενο γίνεται μέσα από την χρήση, ενώ ιστορικοί λόγοι εξηγούν το πώς μια λέξη συνδέθηκε με το αντικείμενο.

Πάντα σύμφωνα με τον ίδιο, οι λέξεις έχουν τρία χαρακτηριστικά που τις διαφοροποιεί από τα άλλα σύμβολα: 1)είναι συνειδητές 2)διακρίνονται σαφώς από το αντικείμενο που σηματοδοτούν και 3)μέσα από τις λέξεις, που αποτελούν συμβάσεις, ευρέως αποδεκτές, γίνεται εφικτή η μετάδοση της γνώσης, της ηθικότητας κ.λ.π. από άτομο σε άτομο και από γενιά σε γενιά. Τα παραπάνω εξηγούν και την σημασία των λέξεων στην συνειδητή σκέψη. Οι λέξεις κάτω από ορισμένες συνθήκες, όπως στα όνειρα και στην σχιζοφρένεια, μπορούν να απωλέσουν τα τρία χαρακτηριστικά τους, πράγμα που αποδεικνύει την γενετική τους σχέση με τα άλλα σύμβολα.

Το ότι οι λέξεις μπορούν να συμβολίζουν ενστικτικές πράξεις και αντικείμενα και να φέρουν επενδύσεις που προέρχονται από αυτά, είναι αυτό που κάνει δυνατή την ψυχαναλυτική θεραπεία(Rycroft 1956). Σύμφωνα και με την Milner (1952), στην θεραπεία ζητείται από τους ασθενείς να αποδεχθούν μια συμβολική σχέση με τον αναλυτή αντί για μια κυριολεκτική και να αποδεχθούν τον συμβολισμό του λόγου από την άμεση ικανοποίηση των επιθυμιών τους. Ο Rosen (1969) προσπάθησε να συνδυάσει τα σύμβολα με τα γλωσσικά σημεία. Σύμφωνα με την άποψή του, στο ασυνείδητο υπάρχουν σημεία (signs) και σήματα (signals), ενώ στο προσυνειδητό σύμβολα. Το σήμα έχει μια σχέση συνεπαγωγής με αυτό στο οποίο αναφέρεται, ενώ το σημείο ενσωματώνει κάποια ιδιότητα αντίστοιχα. Η αντίστοιχη σχέση του συμβόλου είναι αυθαίρετη και συμβατική. Τα σήματα και τα σημεία δεν είναι παραστάσεις αντικειμένων αλλά τις αντικαθιστούν. Οι πρώτες εμπειρίες του παιδιού σχετίζονται με σήματα και σημεία και η ανάπτυξη προχωράει από το σήμα στο σημείο και στο σύμβολο. Το σημείο βασίζεται στην παρομοίωση ενώ το σήμα στην εγγύτητα.

Ο Lacan (Litowitz & Litowitz 1977) θεώρησε ότι τα σημεία και τα σήματα υπάρχουν σε όλα τα σημειολογικά συστήματα, αλλά το χαρακτηριστικό της ανθρώπινης γλώσσας είναι η χρήση των συμβόλων. Ο συμβολισμός είναι η ξεχωριστή ποιότητα όλων των επιπέδων της διανοητικής λειτουργίας. Η κοινωνική φύση του συμβόλου, η αυθαιρεσία του, είναι που προκαλεί την αμφισημία και την πολυσημία των γλωσσών και για τον λόγο αυτό τα σύμβολα είναι το ιδανικό υλικό για χρήση τόσο από το ασυνείδητο όσο και από το συνειδητό.

Και το ασυνείδητο είναι δομημένο σαν γλώσσα κατά τον Lacan. Η διαφορά μεταξύ πρωτογενούς- δευτερογενούς διεργασίας είναι ότι στην πρώτη, η σχέση σημαίνοντος-σημαινόμενου είναι σχετικά μεταβλητή (η ολίσθηση του σημαίνόμενου κάτω από το σημαίνον), ενώ στην δεύτερη είναι περισσότερο σταθερή, λόγω της σχετικής σταθερότητας των νοημάτων που προκύπτει από την συμβατική χρήση της γλώσσας από τους χρήστες της. Το ασυνείδητο δεν είναι η έδρα των ενστίκτων, αλλά το σημαίνον που αποκόπηκε από την σημασιολογική αλυσίδα και προκαλεί αποτελέσματα που βρίσκονται σε ασυνέχεια με την συνειδητή εμπειρία του υποκειμένου.

Η γλώσσα με τις αφαιρέσεις και τις γενικεύσεις, ενώ βοηθάει την γνώση και την επικοινωνία, από την άλλη είναι μια άρνηση της πραγματικότητας. Η ροή της εμπειρίας αποκτάει μια αφηρημένη αντικειμενικότητα, μέσα από την γλώσσα. Η παραίσηση της αυτονομίας του Εγώ, της σταθερότητας της πραγματικότητας και της αντικειμενικότητας της επιστήμης σχετίζονται, κατά τον Lacan, με την ιδιότητα της γλώσσας που προαναφέραμε.

Ένα ζήτημα που απασχόλησε εκτός των γλωσσολόγων και την ψυχανάλυση, ήταν η σχέση που μπορεί να έχουν τα διάφορα σχήματα λόγου όπως η μεταφορά, η μετωνυμία, η παρομοίωση κ.λ.π. με την συμβολική σκέψη (Rosolato 1978, Meissner - Van Dam 1978). Ο Jones θεώρησε την μεταφορά σαν συμβολισμό με την ευρύτερη έννοια και η Sharpe (1940) είδε ότι η γλώσσα της μεταφοράς εκφράζει κάτι που προηγείται ιστορικά και αναπτυξιακά του συμβολισμού. Έτσι π.χ. η μεταφορική έκφραση «χαστούκι στο πρόσωπο», αναπαριστά μια συναισθηματική εμπειρία με αντίστοιχο κυριολεκτικό περιεχόμενο. Άλλοι αμφισβήτησαν ότι η μεταφορά έχει κάποια συμβολική σημασία, πέρα από το ότι αποτελεί μια γλωσσολογική σχέση.

Σύμφωνα με τους Campbell & Enckell (2005) η μεταφορά είναι μια αναπαράσταση μέσα από την οποία εμπιριούνται οι εμπειρίες, που δεν είναι απαραίτητα μόνο λεκτικές. Η μεταφορά δεν είναι μόνο ένα γλωσσολογικό τέχνασμα, αλλά παίζει και τον ρόλο προτύπου (model). Μέσα από αυτήν επιτυγχάνεται ένας συνδυασμός λέξεων που σύμφωνα με την κανονική λογική δεν συνδυάζονται, κάτι που απαιτεί νοητική εργασία, προκειμένου να γίνει το γεφύρωμα των αντίστοιχων εννοιών. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την περιγραφή νοητικών περιοχών που δεν θα μπορούσαν αλλιώς να περιγραφούν με λεκτικά μέσα και έτσι γίνεται δυνατή η αντίληψη κάποιων περιοχών με ένα διαφορετικό νόημα.

Η ασυνείδητη επιθυμία και φαντασία χρειάζονται έναν τρόπο αναπαράστασης, προκειμένου να μεταφερθούν στο προσυνειδητό. Στην περίπτωση του ονείρου αυτό επιτυγχάνεται με την κατάλληλη επιλογή κάποιου κατάλληλου «υπολείμματος της ημέρας» από το προσυνειδητό. Έτσι, ένας ασυνείδητος σχηματισμός (επιθυμία, ασυνείδητη φαντασία) μεταφέρεται σε ένα μέσο όπου μπορεί να αναπαρασταθεί και έτσι μπορεί να εκφραστεί. Η διεργασία αυτή έχει σαν αποτέλεσμα την δημιουργία μιας πραγματικότητας που ο Freud ονόμασε μεταβίβαση. Η μεταβίβαση είναι η μεταφορά, κατά τους ίδιους, όπως άλλωστε σημαίνει στα γερμανικά ο όρος *Uebertragung*.

Η παραγωγή μεταφορών δεσμεύει την ένταση σε ψυχικό έργο και αυτό είναι συνώνυμο του ότι οι αναπαραστάσεις εμπιριούνται την εμπειρία. Προϋπόθεση είναι να υπάρχει επαρκής αίσθηση της διαφοράς μεταξύ των εννοιών που πρόκειται να συνδεθούν μέσα από την μεταφορά, διαφορετικά δεν νοείται μεταφορά. Στην περίπτωση αυτή προκύπτει η παράσταση μιας αδυσώπητης πραγματικότητας, που αντί να είναι ένα λειτουργικό σύμβολο, βιώνεται σαν αδιάσειστο γεγονός που είναι αδύνατον να διαπραγματευθεί παρά μόνο με την καταφυγή στην δράση και όπου ο έλεγχος της πραγματικότητας είναι ελαττωματικός. Την παράσταση αυτή την ονομάζουν συμπαγή μεταφορά (“concretised” metaphor) όπου το «σαν να» γίνεται «είναι», κάτι σαν την συμβολική εξίσωση της Segal ή την αποσυμβολοποίηση του Searles (1962). Η κατάρρευση της μεταφορικής ικανότητας να εμπιριέχει το άγχος, οδηγεί μέσα από παλινδρόμηση σε μη λεκτικούς τρόπους άμυνας όπως π.χ. η βία, όπου οι αναπαραστάσεις είναι παραστάσεις σε δράση.

Η μεταφορά διαφέρει από το σύμβολο, σύμφωνα με την γνώμη τους, στο ότι στην πρώτη περίπτωση κυριαρχούν περισσότερο αρχέγονοι ψυχολογικοί μηχανισμοί άμυνας ενώ στην δεύτερη περίπτωση κυρίως η απώθηση.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει από την άποψη που το εξετάζουμε, η γλώσσα της ψύχωσης. Έτσι σύμφωνα με τον Robbins (2002) οι σχιζοφρενείς μιλούν μια γλώσσα με νόημα που διαφέρει από την κανονική γλώσσα στην ουσία της, όχι μόνο σε σχέση με τον συμβολισμό. Τα «σχιζοφρενικά» είναι μια άλλη γλώσσα που είναι δύσκολη στην κατανόησή της και έχει σχέση με την παραληρητική σκέψη.

Από την άποψη του νοήματος (semantics) χαρακτηρίζεται από την απουσία διάκρισης μεταξύ λέξης, πράγματος, σωματικής λειτουργίας και πράξης. Οι λέξεις δεν χρησιμεύουν σαν αναπαραστάσεις ή αναφορές αλλά έχουν γίνει συμβάντα και επειδή η μεταφορά δεν παίζει ρόλο δεν υπάρχει το «σαν να». Εδώ σημασία έχει η αμεσότητα, η αντιστοιχία και η δράση. Δεν υπάρχει ένα κεντρικό υποκείμενο.

Η χρήση της γλώσσας (pragmatics) σχετίζεται με την παραληρητική ιδέα, την αντιστροφή (reversal), την αναίρεση (undoing) και την εξαπάτηση. Αντίθετα από την φυσιολογική γλώσσα που προσαρμόζει τον χρήστη στον έξω κόσμο, η σχιζοφρενική γλώσσα είναι εσωτερική αν και δεν αναγνωρίζεται σαν τέτοια από το υποκείμενο. Ο σχιζοφρενής, χειριζόμενος το νοητικό περιεχόμενο, αισθάνεται ότι ελέγχει τον κόσμο. Η γλώσσα της ψύχωσης παρακάμπτει την ανάγκη αναπαράστασης των στοιχείων του νου και μοιάζει με το αισθητικοκινητικό στάδιο της βρεφικής ηλικίας.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι είναι άλλο ζήτημα το νόημα που μεταφέρει η γλώσσα, και άλλο το πόσο συμβολική είναι. Ο λόγος των σχιζοφρενών, συμπαγής, άμεσος και πλήρης νοήματος, στερείται ή υπολείπεται συμβολισμού. Της δυνατότητας δηλαδή σαφούς διάκρισης μεταξύ δύο αντικειμένων που έχουν μεν ομοιότητες αλλά που λόγω κάποιας σημαντικής διαφοράς μεταξύ τους, μιας ειδοποιούς διαφοράς, δεν μπορούν παρά να διακρίνονται σαφώς μεταξύ τους.

Μια άλλη προσέγγιση (Wiethaeuper 2004), αυτή των γλωσσολογικών σπιλ του D. Liberman, συνδέει τα χαρακτηριστικά της μορφής της επικοινωνίας (και όχι του περιεχομένου) του αναλυόμενου με την ψυχοπαθολογία του. Η μορφή επικοινωνίας του αναλυτή παίζει επίσης ρόλο στην θεραπεία. Εάν είναι συμπληρωματική (complementary) του αναλυόμενου μπορεί να μεταφέρει ένα διαφορετικό νόημα και να άρει αδιέξοδα, ενώ αν είναι αντίστοιχη (concordant) διαιωνίζει αδιέξοδα.

Η Rizzuto (2002) εξετάζει επίσης το συναισθηματικό μήνυμα που μεταφέρεται μέσα από την προσωδία των λέξεων του αναλυτή. Με άλλα λόγια θα μπορούσαμε να πούμε δηλαδή πως το «περιβάλλον» της επικοινωνίας που δημιουργεί ο αναλυτής, τόσο με το περιεχόμενο όσο και με την μορφή της επικοινωνίας μεταφράζεται τελικά σε συμβολική διεργασία του αναλυόμενου.

Συμβολισμός, νόημα και ανάπτυξη

Φαίνεται πως το ζήτημα του πότε και πως αναπτύσσεται η συμβολική ικανότητα στον άνθρωπο δεν είναι προς το παρόν διευκρινισμένο. Ακόμη υπάρχουν πολλά κενά στην κατανόηση που έχουμε για τους παράγοντες που παρεμβάλλονται στην φυσιολογική ανάπτυξη της συμβολικής ικανότητας, στις συνέπειες που προκαλούν και στην δυνατότητα θεραπευτικής αντιμετώπισης που διαθέτουμε. Στα πλαίσια αυτής της παρουσίασης θα ήθελα να αναφερθώ επιγραμματικά σε κάποια σημεία.

Για τον Freud και τους παλαιότερους φαίνεται ότι ο συμβολισμός ήταν σύμφυτος με την ύπαρξη του παιδικού νου. Η Klein όμως, μέσα από αναλύσεις παιδιών, ανέδειξε το γεγονός

ότι ο συμβολισμός είναι μια ικανότητα που μπορούσε κάτω από ορισμένες παθολογικές συνθήκες, να ανασταλεί. Παρουσίασε επίσης το πώς αυτή η κατάσταση μπορεί να αναστραφεί μέσα από θεραπεία (Klein 1930). Αυτό στα επόμενα χρόνια έγινε κοινός τόπος μέσα από αναλύσεις τόσο παιδιών όσο και ενηλίκων.

Υπάρχει γενικά η άποψη (π.χ. Kubie 1953) ότι υπάρχει μια προσυμβολική φάση όπως και μια προλεκτική φάση στην ανάπτυξη του παιδιού που σχετίζεται με τις φυσιολογικές οργανικές αναπτυξιακές διεργασίες του παιδιού (μυελίνωση του Κ.Ν.Σ.) και που δεν σχετίζονται απαραίτητα με ψυχοπαθολογικές διεργασίες. Η δημιουργία των εννοιών και των συμβόλων, κατά τον Kubie (1953) ακολουθεί μια αναπτυξιακή πορεία, στην πορεία της οποίας, αυτά από αόριστα, ευρέα και αλληλοεπικαλυπτόμενα γίνονται με την ωριμότητα περισσότερο διακριτά και ξεχωρισμένα. Σε όλες τις διασχιστικές διεργασίες, όπως ύπνος, υπναγωγική κατάσταση, τοξικές καταστάσεις και κούραση, υπάρχει μια παλινδρομική κατάσταση επιστροφής σε παλαιότερες μορφές οργάνωσης.

Κάποιοι ισχυρίζονται ότι μπορούμε να μιλάμε για νόημα μόνο μετά την απόκτηση της γλώσσας (Cavell 1993). Άλλοι αμφισβητούν ότι το προλεκτικό βρέφος είναι και απαραίτητα προσυμβολικό (Ryle 2003).

Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει η έρευνα που αναπτύσσεται σχετικά με τις δυνατότητες του βρέφους να επικοινωνήσει και να βρει νόημα στο περιβάλλον του. Έτσι φαίνεται ότι (π.χ. Trevarthen 1998, 2001) τα βρέφη είναι προετοιμασμένα για σκόπιμη επικοινωνία από την γέννηση και υπάρχουν πρώιμες «συζητήσεις» στην ηλικία των 8 εβδομάδων ή και νωρίτερα. Κατά την διάρκεια αυτών των «συζητήσεων» το βρέφος προσπαθεί να επικοινωνήσει με νόημα με αυτούς που έχουν σημασία για την μητέρα του και είναι ικανό να διακρίνει το συναισθηματικό νόημα όταν αυτό είναι διαφορετικό από το λεκτικό νόημα της επικοινωνίας. Μια τέτοια μη λεκτική επικοινωνία εμπλέκει το δεξιό εγκεφαλικό ημισφαίριο τόσο του παιδιού όσο και του γονέα (Schore 1994).

Ενδιαφέρουσα είναι και η θεραπευτική προσέγγιση που επιχειρείται σε προλεκτικά παιδιά, ηλικίας κάποιων μηνών (Thomson-Salo et al 1999, Norman 2001, 2004). Στις θεραπευτικές συνεδρίες παρευρίσκεται και η μητέρα του παιδιού και ο θεραπευτής παρέχει λεκτικές ερμηνείες στο παιδί που φαίνεται να αντιλαμβάνεται το νόημά τους και να ανταποκρίνεται σε αυτές. Στην περίπτωση αυτή η θεραπευτική υπόθεση είναι ότι ο θεραπευτής επεξεργάζεται τις προβλητικές ταυτίσεις του παιδιού, παρουσία της μητέρας και ερμηνεύει ανάλογα.

Ο αυτισμός είναι άλλη μια ενδιαφέρουσα κλινική κατάσταση παρατήρησης διαταραχών του συμβολισμού. Η Haag et al. (2005) περιγράφει τις χαρακτηριστικές διαταραχές των συμβολικών λειτουργιών που παρατηρούνται στον αυτισμό και την αποκατάστασή τους ανάλογα με την φάση της θεραπείας. Η Bick (1968) είχε περιγράψει την εσωτερίκευση μιας αρχικής εμπειρικής λειτουργίας που την ονόμασε «δέρμα». Σε περίπτωση αποτυχίας της δημιουργίας αυτής της εσωτερίκευσης, είναι δυνατή η ανάπτυξη μόνο μιας ταυτότητας δισδιάστατης επιφάνειας, που η Bick την ονόμασε προσκολλητική ταυτότητα (adhesive identity). Ο Meltzer et al. (1975) εξάλλου, περιέγραψε τον μηχανισμό άμυνας της απογύμνωσης (dismantling), που αφαιρεί όλο το νόημα από την εμπειρία και της στερεί συμβολικής αναπαράστασης, με επακόλουθα στην ανάπτυξη της έννοιας των τριών διαστάσεων και του χρόνου και στην λειτουργία της προβλητικής ταύτισης. Η Tustin (1981) μίλησε για την απόλυτη άρνηση της σωματικής αίσθησης του ξεχωριστού στον αυτισμό. Η πιθανότητα συνειδητοποίησής του προκαλεί την αίσθηση ότι ένα μέρος του σώματος έχει χαθεί.

Από νευροβιολογική άποψη ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο εγκέφαλος εμφανίζει προσαρμογές που εξαρτώνται από την χρησιμοποίησή του και οργανώνεται κατά την διάρκεια της ανάπτυξης ανάλογα με το είδος των εμπειριών που επιδρούν πάνω του (Perry 1995). Φαίνεται ότι το «περιβάλλον» επιδρά στην έκφραση των γονιδίων και στην πρωτεϊνική

σύνθεση στο επίπεδο της προσυναπτικής μεμβράνης, προκαλώντας την μόνιμη τροποποίηση της συναπτικής λειτουργικότητας. Η διαδικασία αυτή αποτελεί στην πραγματικότητα έναν μηχανισμό καταχώρησης της πληροφορίας, ένα είδος μνήμης και είναι έκφραση της πλαστικότητας του Κ.Ν.Σ. Κατά τον Kandel (1999) η ψυχανάλυση θεωρείται ότι προκαλεί τροποποίηση της γονιδιακής έκφρασης των πρωτεϊνών, που με την σειρά της τροποποιεί την δομή και την δυναμικότητα των νευρωνικών συνάψεων.

Συμβολισμός, νόημα και ψυχανάλυση

Θα προσέξαμε ήδη ότι οι απόψεις που προσπαθούν να περιγράψουν τις συμβολικές διεργασίες είναι από μόνες τους συμβολικές διεργασίες. Αναπόφευκτα αποτελούν μέρος της όλης νοητικής προσπάθειας, που προσπαθεί να αποδώσει νόημα στα παρατηρούμενα φαινόμενα. Στην ειδικότερη περίπτωση της ψυχανάλυσης, πρόκειται για κλινικά φαινόμενα, που με μια έννοια ζητούν να βρουν νόημα ή όπως το λέει ο Bion, είναι σκέψεις που ψάχνουν κάποιον νου να τις σκεφθεί.

Με αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να δούμε την ψυχαναλυτική θεραπεία σαν μια απόπειρα του υποκειμένου να τροποποιήσει ή και να βρει τον τρόπο με τον οποίο θα αποδώσει νόημα στις εμπειρίες του και στον κόσμο του. Η ψυχανάλυση, όσον αφορά το ζήτημα αυτό, έχει προσφέρει και συνεχίζει να προσφέρει την δυνατότητα υποθέσεων, την δυνατότητα ερμηνείας των φαινομένων στην προσπάθεια απόδοσης νοήματος. Το ζήτημα όμως δεν τελειώνει εδώ. Είναι μια ατέλειωτη συζήτηση το ζήτημα της πραγματικότητας, για την σχέση δηλαδή που μπορεί να έχει το παρατηρούμενο φαινόμενο με την θεωρία που το ερμηνεύει, για την σχέση που μπορούν να έχουν οι διάφοροι τρόποι απόδοσης νοήματος- θεωρίες μεταξύ τους κ.λ.π. μια συζήτηση που δεν είναι δυνατόν να την παρακολουθήσουμε στα πλαίσια αυτού του άρθρου. Ενδεικτικά αναφέρω την άποψη του Freud(1937β) ότι η λειτουργία των μεταψυχολογικών εννοιών είναι να βοηθήσει στην κατανόηση της πραγματικότητας.

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και η συζήτηση για την προσπάθεια να επιλυθεί ικανοποιητικά το ζήτημα της σχέσης παρατηρούμενου φαινομένου - θεωρίας (π.χ. Zachrisson & Zachrisson 2005). Σύμφωνα με τον Werbart(1999) «καμία θεωρία δεν μπορεί να ελεγχθεί χωρίς παρατήρηση. Και χωρίς μία θεωρία καμία παρατήρηση δεν είναι δυνατή. Υπάρχει θεωρία και στα δύο άκρα, στην αρχή και στο τέλος κάθε παρατήρησης του κόσμου μέσα και έξω από εμάς».

Μου φαίνεται ότι είναι απίθανο να προκύψει λύση μέσα από το πεπερασμένο των τρόπων ερμηνείας των φαινομένων, μέσα από το πεπερασμένο των υποθέσεων. Υποθέσεις θα συνεχίζουν να γίνονται και πάντα θα προκύπτουν εμπνεύσεις με τον πολλές φορές ξαφνικό ή και φευγαλέο τρόπο που γίνονται. Ούτε μου φαίνεται πιθανό να καταργηθεί η σχέση εξάρτησης που υπάρχει μεταξύ φαινομένου και θεωρίας, στο πόσο δηλαδή το πρώτο χρειάζεται την δεύτερη, και αντίστροφα. Νομίζω όμως ότι μια λύση θα ήταν να είμαστε έστω ικανοποιημένοι από το αποτέλεσμα, όταν δηλαδή η υπόθεσή μας έρχεται με κάποιο τρόπο να επιβεβαιωθεί, όπως επιβεβαιώνεται μέσα από την κλινική πράξη. Τότε μάλλον χρειάζεται να θεωρείται ότι είναι κάτι περισσότερο από μια υπόθεση. Υπάρχει φυσικά το ζήτημα της δημιουργίας θεωριών τόσο από τον αναλυτή όσο και τον αναλυόμενο, της συμβατότητάς τους και το πολύπλοκο ζήτημα της προτεραιότητας των μεν σε σχέση με τις δε (Werbart 2005).

Τελειώνοντας θα ήθελα να αναφέρω ένα σχετικό απόσπασμα του Peirce(1958): «είδαμε τώρα, ότι δεν μπορεί να προκύψει νέα αλήθεια από επαγωγή (induction) ή αναγωγή (deduction). Μπορεί να προκύψει μόνο από απαγωγή (abduction), και απαγωγή τελικά είναι μόνο η έμπνευση. Είμαστε αναγκασμένοι να ελπίζουμε ότι παρά τις αναρίθμητες πιθανές εξηγήσεις που έχουμε για τα δεδομένα μας, ο νους μας θα είναι ικανός, μετά από κάποιο πεπερασμένο αριθμό εμπνεύσεων, να εμπνευστεί την μόνη αληθινή εξήγηση για αυτά».

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ALLEN, J.G. 1995 The Spectrum of Accuracy in Memories of Childhood Trauma *Harvard Rev. Psychiatry* 3 84-95
- BICK, E. 1968 The Experience of the Skin in early Object-relations *Int.J.Psych.* 49 484-486
- BION, W.R. 1962 Learning from experience London Heinemann
- BION, W.R. 1963 Elements of Psychoanalysis London Heinemann
- BION, W.R. 1967 Second Thoughts London Heinemann
- BOLLAS, C. 1987 The Shadow of the Object London Free Association Books
- BOLLAS, C. 1992 Being a Character New York Hill and Wang
- BOLLAS, C. 1995 Cracking up. The Work of the Unconscious Experience London Routledge
- CAMPBELL, D.-ENCKELL, H. 2005 Metaphor and the Violent Act *Int.J.Psych.* 86 801-823
- CAVELL, M. 1993 The Psychoanalytical Mind from Freud to Philosophy Cambridge MA Harvard Univ.Press
- DAVIS, J.T. 2001 Revising Psychoanalytic Interpretation of the Past:An Examination Of Declarative and Non-declarative memory process *Int.J.Psych.* 82 449-62
- DE SAUSSURE, F. 1916 Course in General Linguistics New York Philosophical Library 1959
- FERENCZI, S. 1913 The Ontogenesis of Symbols In First Contributions London Hogarth Press 1952
- FERENCZI, S. 1949 Confusion of the Tongues between the Adults and the Child *Int.J.Psych.* 30 225-230
- FERRO, A. 2002 Some Implications of Bion's Thought *Int.J.Psych.* 83 597-605
- FONAGY, P.-TARGET, M. 1996 Playing with Reality: I. Theory of Mind and the Normal Development of Psychic Reality *Int.J.Psych.* 77 217-233
- FONAGY, P. 1997 Perspectives on the Recovered Memories Debate In Sandler J. FONAGY, P. Baddeley A. editors Recovered Memories of Abuse. Monograph series of the Psychoanalysis Unit, UCL and Anna Freud Centre 183-216 London Karnac Books
- FREUD, S. 1890 Psychical (or Mental) Treatment S.E. 7
- FREUD, S. 1900 The Interpretation of Dreams S.E. 4-5
- FREUD, S. 1901 On Dreams S.E. 5
- FREUD, S. 1910 The antithetical meaning of primal words S.E. 11
- FREUD, S. 1915 The Unconscious S.E. 14
- FREUD, S. 1916-17 Intoductory Lectures on Psychoanalysis S.E. 15-16
- FREUD, S. 1923 The Ego and the Id S.E. 19
- FREUD, S. 1929 Civilization and its Discontents S.E. 21
- FREUD, S. 1937 α Constructions in Analysis S.E. 23
- FREUD, S. 1937 β Analysis terminable and interminable S.E. 23
- GOETZMANN, L.-SCHWEGLER, K. 2004 Semiotic Aspects of the Countertrans- FERENCE *Int.J.Psych.* 85 1423-1438
- GREEN, A. 1975 The Analyst, Symbolization and Absence in the Analytic Setting *Int.J.Psych.* 56 1-22
- GREEN, A. 1986 On Private Madness London Hogarth
- GREEN, A. 1997 The Intuition of the Negative in Playing and Reality *Int.J.Psych.* 78 1071-1084
- GREEN, A. 2001 The Dead Mother In Life Narcissism, Death Narcissism Weller A. Translator London Free Association Books
- HAAG, G. et al. 2005 Psychodynamic Assessment of Changes in Children with Autism under Psychoanalytic Treatment *Int.J.Psych.* 86 335-352
- JONES, E. 1916 The Theory of Symbolism In Papers on Psychoanalysis London Maresfield Reprints
- JUNG, C.G. 1959 The Archetypes and Collective Unconscious New York Pantheon Books
- KANDEL, E.R. 1999 Biology and the Future of Psychoanalysis: A new intellectual Framework for Psychiatry revisited *Am.J.Psychiatry* 156 505-524
- KIRSHNER, L. 1994 Trauma, the Good Object and the Symbolic: a Theoretical Intergration

Int.J.Psych. 75 235-242

KIRSHNER, L. 2002 Panel on Working with Traumatized People Int.J.Psych. 83 501 -503

KLEIN, M. 1923 Early Analysis In Love, Guilt and Reparation London Hogarth Press

KLEIN, M. 1929 Personification in the Play of Children In Contributions to Psycho- analysis London Hogarth Press

KLEIN, M. 1930 The Importance of Symbol-Formation in the Development of the Ego In Love, Guilt and Reparation London Hogarth Press

KLEIN, M. 1957 Envy and Gratitude In Envy and Gratitude London Hogarth Press

KUBIE, L. 1953 The Distortion of the Symbolic Process in Neurosis and Psychosis J.Amer.Psych.Assn.1 59-86

LAPLANCHE, J.-PONTALIS, J.B. 1983 The Language of Psychoanalysis London Hogarth Press

LE DOUX, J.E. 1996 The Emotional Brain: The Mysterious Underpinnings of Emotional Life New York: Simon & Schuster

LE DOUX, J.E. 2000 Emotion Circuits in the Brain Ann Rev Neurosci 23 155-184

LEVI-STRAUSS, C. 1949 The Effectiveness of Symbols In Structural Anthropology New York Basic Books 1963

LEVI-STRAUSS, C. 1951 Language and the Analysis of Social Laws In Structural Anthropology New York Basic Books 1963

LITOWITZ, B. et al 1977 The Influence of Linguistic Theory on Psychoanalysis:A Critical, Historical Survey Int.R.Psych.4 419-448

MANCIA, M. 2006 Implicit Memory and early unrepressed Unconscious Int.J.Psych. 87 83-103

MEISSNER, W.W.-VAN DAM, H. 1978 Colloquium on „Symbol Formation“ Int.J.Psych.59 321-328

MELTZER, D. et al. 1975 Explorations in Autism Strath Tay Clunie Press

MILNER, M. 1952 Aspects of Symbolism in Comprehension of the Not-Self Int.J.Psych.33 181-194

NORMAN, J. 2001 The Psychoanalyst and the Baby: a New Look at Work with Infants Int.J.Psych. 82 83-100

2004 Transformation of Early Infantile Experiences: A 6-month old in Psychoanalysis Int.J.Psych. 85 1103-1122

OLDS, D.-COOPER, A.M. 1997 Dialogue with other Sciences: Opportunities for Mutual Gain Int.J.Psych. 78 219-225

PALLY, R. 1998 Emotional Processing:The Mind-Body Connection Int.J.Psych. 79 349-362

PEIRCE, C.S. 1931-5 Collected Papers vols 1-6 Hartshorne C., Weiss P. editors Cambridge MA: Harvard Univ.Press

PEIRCE, C.S. 1958 Collected Papers vols 7-8 Burks A.W. editor Cambridge MA/ London: Belknap Press of Harvard Univ.Press

PERRY, B.D. et al 1995 Childhood Trauma, the Neurobiology of Adaptation and „Use-dependent“ Development of the Brain: How „States“ Become „Traits“ Infant Ment.Health J. 16 271-291

PIAGET, J. 1962 Play, Dreams and Imitation in Childhood New York: Norton

RANK,O.& SACHS, H. 1913 Die Bedeutung der Psychoanalyse fuer die Geistes- Wissenschaften

RIZZUTO, A.M. 2002 Speech Events, Language Development and the Clinical Situation Int.J.Psych. 83 1325-1343

ROBBINS, M. 2002 The Language of Schizophrenic and the World of Delusion Int.J.Psych.83 383-405

RODRIGUE, E. 1956 Notes on Symbolism Int.J.Psych.37 147-158

ROSEN, V. 1969 Sign Phenomena and their Relationship to unconscious Meaning Int.J.Psych.50 197-207

1974 The Nature of Verbal Interventions in Psychoanalysis In Goldberg L. & Rosen V.H. editors Psychoanalysis and Contemporary Science vol. 3 New York Int. Univ. Press

ROSOLATO, G. 1978 Symbol Formation *Int.J.Psych.*59 303-313

RYCROFT, C. 1956 Symbolism and its Relationship to the Primary and Secondary Processes *Int.J.Psych.*37 137-146

RYCROFT, C. 1968 A Critical Dictionary of Psychoanalysis Penguin Books 1995

RYLE, A. 2003 Something More than the "Something More than Interpretation" Is needed *Int.J.Psych.* 84 109-118

SCHORE, A. 1994 Affect Regulation and the Origin of the Self Hillsdale N.J. Lawrence Erlbaum

SEARLES, H. 1962 The differentiation between Concrete and Metaphorical Thinking In the recovering Schizophrenic Patient *J.Am.Psychoanal.Assoc.* 1022- 1049

SEGAL, H. 1950 Some Aspects of the Analysis of a Schizophrenic *Int.J.Psych.* 31

SEGAL, H. 1957 Notes on Symbol Formation *Int.J.Psych.*38 391-397

SEGAL, H. 1978 On Symbolism *Int.J.Psych.*59 315-319

SEGEL, N. 1961 The Psychoanalytic Theory of the Symbolic Process *J.Amer.Psych.Assn.*9 146-157

SHARPE, E.F. 1940 Psycho-physical Problems revealed in Language. An Examination of Metaphor In *Collected Papers on Psychoanalysis* London 1950

SILVER, A.S. 1983 A Psychosemiotic Model: An Interdisciplinary Search for a Common Structural Basis for Psychoanalysis, Symbol-formation and The Semiotic of Charles S. Peirce In: Grotstein J.S. editor *Do I dare Disturb the Universe? A memorial to Wilfred R. Bion* London Maresfield Library

STICKGOLD, R. et al 2000 Replaying the Game: Hypnagogic Images in Normals And Amnesics *Science* 290 350-353

THOMSON-SALO, F. et al 1999 Free to be playful: Therapeutic Work with Infants *Int.J.Infant Observation and its applications* 3 47-62

TREVARTHEN, C. 1998 The Concept and Foundations of Infant Intersubjectivity In *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny* Ed. S. Braten Cambridge Cambridge Univ. Press p. 15-46

TREVARTHEN, C. 2001 Intrinsic Motives for Companionship in Understanding their Origin, Development and Significance for Infant Mental Health *Infant Ment.Health J.* 22 95-131

TUSTIN, F. 1981 *Autistic States in Children* 2nd edition London Routledge 1992

TUTTE, J.C. 2004 The Concept of Psychological Trauma: A Bridge in Interdisciplinary Space *Int.J.Psych.* 85 897-921

VINOCUR-FISCHBEIN, S. 2005 Oneiric Activity and the analytical Process. A Semiotic Perspective on Willy Baranger's Theory of Dreams *Int.J.Psych.* 86 1329-1351

WERBART, A. 1999 The Dialectics of Psychoanalytic Research *Scand.Psychoanal. Rev.*22 85-101

WERBART, A. 2005 The Patient's Private Constructions of Meaning and Canons of Science: Freud's Case Studies noch einmal *Int.J.Psych.* 86 1441- 1461

WESTEN, D.1999 The Scientific Status of Unconscious Processes:Is Freud really Dead? *J.Am.Psych.Assoc.* 47 1061-1106

WHALEN, P.J. et al 1998 Masked Presentations of Emotional Facial Expressions Modulate Amygdala Activity without explicit Knowledge *J.Neurosci* 18 411-418

WIETHAEUPER, D. et al 2004 Linguistic Styles and Complementarities in analyzing Character *Int.J.Psych.*85 1455-1476

WINNICOTT, D.W. 1967a Mirror-role of Mother and Family in Child Development

WINNICOTT, D.W. 1967b The Location of Cultural Experience

WINNICOTT, D.W. 1971a The Place Where We Live

WINNICOTT, D.W. 1971b Playing: Creative Activity and the Search for Self In *Playing and Reality* London Tavistock 1971

ZACHRISSON, A.& ZACHRISSON H.D. 2005 Validation of Psychoanalytic Theories: Towards a Conceptualization of References *Int.J.Psych.* 86 1353-1371